

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- **RUSLAND ONDER STALIN**
- **DE V.G.N. EN DE C.M.L.G.S.**
- **MEDEDELINGEN**
- **BOEKBESPREKINGEN**

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

18e JAARGANG - 12 - 1977

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.
MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.
J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter*, Mavocommissie, Kerkendijk 96 b, Someren Heide, tel. 04937-3230.
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Van Tuyl van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-112015.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.
postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.
DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
DR. F.G.G. GOVERS, *Pedakcommissie*, Elzenstraat 12, Uden (N.BR.) tel. 04132-64117.
M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-333570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1977.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 60,—

b. docenten mavo

f 40,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 35,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 30,—

Echtparen:

f 60,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, Zoelen (Gld.), tel. 03448-686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Maasstraat 72A3, Amsterdam, tel. 020-715133.

J. HARDERWIJK, Dorpstraat 54, Oud-Zuilen, post Maarssen, tel. 030-432876.

DRS. P. VAN HEES, Utrecht.

DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

RUSLAND ONDER STALIN

Lezingen gehouden op de conferentie van de Commissie Postacademiale Vorming van de V.G.N. op 18 en 19 maart 1977 in het Troelstraord te Beekbergen. 922

DE V.G.N. EN DE C.M.L.G.S.:

DR. F.G.G. GOVERS'

Reaktie van de zijde van de Commissie Pedagogische Academies (Pedak) der V.G.N. op "Het eerste geschiedenisonderwijs", publikatie van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting. 961

G.C.J. VAN DE VEN

Reaktie op de C.M.L.F.S. vanuit het l.b.o. 964

J. BAALBERGEN

Hebben we reeds afgerekend met "1600"?
Een beknopte reactie van de didactiekcommissie op de C.M.L.G.S.-nota: Geschiedenisonderwijs in het M.A.V.O., H.A.V.O. en V.W.O. 965

MEDEDELINGEN 968

Leesportefeuille

N.J.G.B.-congres

Work conference history teachers

BOEKBESPREKINGEN 971

Drs. B. Naarden

BIJWIJZE VAN INLEIDING

Ik geloof dat ik moet beginnen met in het kort even te zeggen wat de bedoeling is van dit praatje dat ik voor U ga houden. Ik zal proberen U in te leiden tot het thema van de conferentie door aandacht te besteden aan drie dingen.

Het eerste waar ik kort iets over wil zeggen, is over het woord "stalinisme". Wat is dat en wat is het voor term?

Het tweede probleem dat ik wil behandelen is: hoe heeft men in het verleden tegen het stalinisme aangekeken? Wat was het stalinisme in de ogen van tijdgenoten?

Tot slot zal ik een beknopte historische inleiding geven tot het onderwerp zelf, waarbij ik zoveel mogelijk zal vermijden om op de terreinen van de andere sprekers te komen.

Eerst dus over het woord "stalinisme". Iedere krantenlezer kent dat woord en weet ongeveer wat het betekent. Op zichzelf is dat eigenlijk iets bijzonders, want onze taal kent heel veel -ismen en het zijn over het algemeen woorden die tot barstens toe geladen zijn met betekenis en dus meer aanleiding geven tot misverstanden, dan dat ze verhelderend werken. Wij weten echter allemaal, dat het woord stalinisme een aanduiding is voor het systeem van machtsuitoefening, zoals dat door Stalin in Rusland werd geperfectioneerd. Niet zo erg duidelijk is, waarom we het woord zijn gaan gebruiken. De meeste -ismen die een naam bevatten, zoals thomisme, platonisme, marxisme verwijzen naar een ideeënwereld. Bij stalinisme is dat natuurlijk niet het geval. Het hoort eigenlijk thuis in een ander rijtje: maoïsme, castroïsme, titoïsme, peronisme. En wij zouden dus kunnen beweren dat dit soort naam-ismen de gebruikelijke aanduidingen zijn voor totalitaire regimes. Maar dat klopt niet zo erg. Het duitse nationaal-socialisme en het italiaanse fascisme waren totalitair, maar woorden als hitlerisme of mussolinisme hebben we nooit gehad. En waarom was er dan wel behoefte aan het woord stalinisme? Een mogelijke verklaring, zeker weten doe ik het niet, is dat een woord als hitlerisme volledig identiek zou zijn aan het woord nationaal-socialisme, maar dat stalinisme niet hetzelfde is als communisme. Stalin's regime was volgens vele tijdgenoten op zijn minst een variant van en volgens een groot aantal teleurgestelde socialisten en communisten een verraad aan de principes van het communisme, het bolsjewisme, het socialisme, of het marxisme. Zij plaatsten Stalin's dictatuur daarom in een aparte categorie en verzonnen er een nieuw woord voor. Stalinisme is dus een negatieve term, die bij mijn weten ook nooit in een positieve zin is gebruikt.

Stalin werd bij zijn leven op een afstotelijke wijze verheerlijkt, maar de dictator had geen enkele behoefte aan de term stalinisme. Stalin maakte wel aanspraak op grootheid en genialiteit, maar niet op originaliteit. Dat was ook niet nodig, het was veel veiliger om de mensen te laten geloven dat de principes van het communisme door Marx en Lenin voor altijd waren vastgelegd en dat Stalin deze slechts op de enige correcte manier interpreteerde en toepaste. Ook in de destalinisatiecampagne die na zijn dood op gang kwam, werd, voor zover ik heb kunnen nagaan, de term stalinisme en (destalinisatie) door de partijtop gemeden. Chroesjtsjov was van mening dat *de cultus van de persoonlijkheid* communisten onwaardig diende te zijn. Het was volgens hem niet Stalin, maar de partij geweest, die oppositie had uitgeschakeld, de vijfjarenplannen en de collectivisatie uitgevoerd, de oorlog gewonnen, etc. De mythe van Stalin's onfeilbaarheid werd zo vervangen door de mythe van de onfeilbaarheid van de partij.

Chroesjtsjov legde er de nadruk op dat Stalin's grote fouten en misdaden pas begonnen in 1934, toen het terreurapparaat tegen de partij zelf werd ingeschakeld. Vanaf het begin, dus in 1956, werd aan wat wij destalinisatie plegen te noemen duidelijke grenzen gezet en de kritiek op Stalin werd door Chroesjtsjov's opvolgers bovendien drastisch ingeperkt. De term stalinisme was in hun ogen waarschijnlijk gevaarlijk. Het woord duidde op iets systematisch, op een apparaat en niet uitsluitend op het werk van één man. Het vestigde na Stalin's dood alle aandacht op zijn handlangers, die nu de macht bezaten. Zij wensten echter niet de volle medeverantwoordelijkheid te dragen voor Stalin's wandaden, noch zijn politiek systeem volledig te vernietigen. Stalinisme is dus een term van de neutrale buitenstaander of van de uitgesproken tegenstander van zijn bewind gebleven.

Het woord duikt in de twintiger jaren op. Nadere studie, die ik niet heb kunnen verrichten voor dit praatje, zou moeten uitmaken wie het voor het eerst heeft gebruikt. Wel kan voorlopig worden vastgesteld dat frequent gebruik van de term aanvankelijk nauwelijks voorkwam. Het woord Stalinisme wordt slechts terloops gebruikt en er wordt een vrij zakelijke, weinig emotioneel beladen, betekenis aan gehecht. Trotski bijvoorbeeld, bedienende zich in zijn autobiografie uit 1929 slechts een enkele maal van de term. Het was voor hem een aanduiding van de bureaucratische heerschappij van Stalin en zijn handlangers en niet veel meer dan dat. En Trotski had toch alle mogelijke redenen om de man te haten, die zo'n leugenachtige legende rond het woord Trotskisme had geweven. Ik heb zelf zelfs de indruk dat het woord pas na Stalins dood goed ingeburgerd raakt en een meer sinistere betekenis krijgt. De paradoxale situatie, waarbij een systeem — dat zozeer beheerst en bepaald werd door één man — niet automatisch na 1953 ineensloot, heeft daar waarschijnlijk veel toe bijgedragen. (In dat opzicht kunnen we ook wijzen op het woord Francisme, dat nu ook plotseling in de kranten opduikt na de dood van Franco.) De vrees voor een terugkeer van het Stalinisme, waarvan de verschrikkingen dankzij de officiële destalinisatiecompagne en de publicistische activiteiten van Russische dissidenten niet langer ontkend konden worden, is levend gebleven.

Een andere factor, en daarmee kom ik dus aan het tweede gedeelte van mijn verhaal, was waarschijnlijk dat er tijdens Stalins leven grote onenigheid bestond over de beoordeling van het Stalinisme. Vanaf het begin van Stalin's heerschappij liepen de meningen over de aard en de eigenschappen van zijn dictatuur zeer uiteen. In de jaren '20 en '30 worden de meest interessante debatten over dit probleem gevoerd binnen de internationale socialistische beweging, die een merkwaardige haat-liefde verhouding tot het communisme had ontwikkeld. De meeste leiders van socialistische partijen voor de Tweede Wereldoorlog vonden het communisme perfide en dictatoriaal en wensten er niets mee te maken te hebben. Het was een houding die over het algemeen meer ingegeven werd door partijbelangen (de communisten waren bij iedere verkiezing tenslotte concurrenten) dan door een diepgaand inzicht in de russische omstandigheden. Dat was evenmin het geval bij een belangrijke minderheid onder de socialisten, die bovenmatig enthousiast waren over datgene wat zich in de Sovjetunie afspeelde. Vooraanstaande leden van de Fabian Society bv., zoals Sydney en Beatrice Webb, die een dik boek schreven vol statistieken onder de titel: *Sovjet Communism, a New Civilisation?* (het vraagteken verdween in de tweede druk), waren in staat om Stalin's Rusland te zien als: "the most inclusive and equalized democracy in the world". Stalin had volgens hen niet meer macht dan president Roosevelt.

Het waren voornamelijk de marxistisch geschoolde theoretici binnen het socialistische kamp die hun oordeel baseerden op meer inzicht en meer kennis van zaken. De eerbiedwaardigste en de oudste onder hen was Karl Kautsky. Hij had van meet af aan ont-

kend dat de terroristische dictatuur van de bolsjeviki iets met socialisme te maken kon hebben. De poging om met geweld het socialisme te vestigen in een achterlijk agrarisch land was een gevaarlijke absurditeit, die tot volledig mislukken was gedoemd. Stalin's bewind zag hij als een Bonapartistische contrarevolutie en de vijfjarenplannen en de collectivisatie konden volgens hem niets opleveren, dat een democratisch-kapitalistisch stelsel niet goedkoper, sneller, beter en tegen veel geringere offers had kunnen voortbrengen. Kautsky geloofde bovendien dat het communistisch regime in Rusland dermate impopulair was geworden, dat het vroeg of laat door een volksopstand zou worden weggevaagd.

Zijn leerling, Otto Bauer, de leider van de Oostenrijkse sociaal-democratie en een van de belangrijkste theoretici uit de school van het austro-marxisme, was het daar niet mee eens. Hij geloofde niet alleen dat de terreur aan het regime een zekere mate van stabiliteit had verschaft, doch ook in de noodzaak van deze terreur om in het boerse, achterlijke, semi-aziatische Rusland de modernisatie door te drukken. Bovendien was hij, in tegenstelling tot Kautsky, ervan overtuigd dat het grote sociale experiment, de collectivisatie en de vijfjarenplannen, niet was mislukt. Er bestond toch in Rusland geen kapitalisme meer. Er was een soort despotisch socialisme in het leven geroepen. Dat zag er wel totaal anders uit dan de toekomstbeelden die de westerse socialisten betreffende hun eigen samenleving hadden gekoesterd. Maar, zei Otto Bauer, Stalin had tevens een soort culturele revolutie ontketend door geweldige nadruk te leggen op de strijd tegen de onletterdheid en de versterking van het onderwijs. Daardoor had het communisme als het ware zelf de voorwaarden geschapen voor een meer westerse, humane en democratische heerschappij in de toekomst. In de tijd van steeds machtiger wordende reactionaire krachten, (Bauer schrijft dit in het begin van de jaren '30), vormde Rusland het enige bastion van progressiviteit en collectivisme in de wereld en was daarom van het grootste belang voor de toekomst van de westerse arbeidersbeweging.

In sommige opzichten vindt men de standpunten van Kautsky en Bauer in een soort mengvorm terug bij de uit Rusland verbannen Trotski. Ook hij beoordeelde het Stalinisme als de Thermidor van de Russische revolutie of als een hedendaags bonapartisme, een gedegeneerde, bureaucratische vorm van de dictatuur van het proletariaat. Stalin, die hij onderschatte en verkeerd beoordeelde, zag hij voornamelijk als een grauwe en middelmatige tiran, die door de partijbureaucratie naar voren was geschoven. En de partijbureaucratie was niet tot iets creatiefs in staat. Met de collectivisatie en de vijfjarenplannen had deze voornamelijk de plannen uitgevoerd die de linkse oppositie onder Trotski's leiding had ontworpen en daarbij waren methoden gevolgd die Trotski, tenminste nu hij politiek was uitgeschakeld, volledig meende te moeten afkeuren. Maar ondanks alle macht die de bureaucratie in Rusland had geïsurpeerd, was de klassebasis van het regime onveranderd gebleven, volgens Trotski. De terreur die zowel onder Stalin als onder Hitler en Mussolini tegen de bevolking werd uitgeoefend, vormde daarom slechts een oppervlakkige overeenkomst tussen fascisme en communisme. Sovjet Rusland bleef, volgens Trotski, een proletarisch, socialistisch land, terwijl in Italië en in Duitsland het kapitalisme en de bourgeoisie aan de macht waren. Trotski's opvatting dat de verschillen tussen fascisme en Stalinisme veel belangrijker waren dan de overeenkomsten, werd door Bauer en vele andere socialisten gedeeld en speelde een grote rol bij de vorming van het Volksfront in Frankrijk in 1934 en ook tijdens de Spaanse burgeroorlog.

Maar binnen de socialistische beweging bleef een meerderheid gekant tegen iedere vorm van samenwerking met de communisten. Kautsky behoorde daar natuurlijk ook toe. Hij had niet gearzeld om het fascisme en het communisme op een lijn te plaatsen. Het ene was voor hem een contrarevolutie van rechts, het andere een van links, die alleen in

intentie onderling verschilden maar in de praktijk vrijwel alles met elkaar gemeen hadden.

Ook Rudolf Hilferding, een vooraanstaand marxistisch theoreticus die evenals Bauer afkomstig was uit de oostenrijkse school, sprak zich duidelijk tegen de opvattingen van Trotsky en Bauer uit. Hilferding was een beroemd man. Hij was een financieel econoom, schrijver van een zeer bekend marxistisch boek "Das Finanzkapital" en was tweemaal minister van financiën geweest in de Weimar republiek. In 1940, dus in verbanning en kort voordat hij door de nazi's werd vermoord, schreef hij een artikel waarin hij de regimes van Rusland, Duitsland en Italië onder één noemer plaatste en het woord dat hij ervoor gebruikte was: totalitair.

Dit woord totalitair was niet bedacht door Hilferding. Het was uitgevonden door Giovanni Gentile, de "filosoof" van het italiaanse fascisme en het was sinds 1925 een favoriete kreet van Mussolini geweest als aanduiding van zijn politieke ideaal van een alles beheersende en alles omvattende staat. Het was vervolgens ook wel door niet-fascistische auteurs gebruikt om de toenmalige dictaturen in Europa in negatieve zin te onderscheiden van de parlementair democratische staatsvormen. Hilferding gaf aan de term echter een nieuwe betekenis. Hij betoogde dat de totalitaire staat een totaal nieuw fenomeen was, waarop de gebruikelijke marxistisch-historische terminologie zoals die door Kautsky, Trotsky en Bauer was gebruikt, met woorden als contrarevolutie, Thermidor, bonapartisme, eigenlijk niet van toepassing was. Ook woorden als proletariaat, bourgeoisie, kapitalisme of socialisme hadden in relatie tot de totalitaire staat hun zin verloren. De totalitaire staat kende geen heersende klasse in de traditioneel-marxistische zin van het woord. Ook de bureaucratie in communistisch Rusland kon volgens Hilferding niet, zoals Trotsky beweerde, gezien worden als vervanging van een dergelijke heersende klasse. De bureaucratie in Rusland, Duitsland of Italië voerde slechts de orders uit van Stalin, Hitler, Mussolini en hun naaste medewerkers.

In Rusland, zo stelde Hilferding, was de kapitalistische markteconomie vervangen door het regulerend mechanisme van een politiek apparaat en in Italië en Duitsland bespeurde Hilferding dezelfde tendenzen. Ook het socialisme wenste natuurlijk de kapitalistische markteconomie af te schaffen en een klasseloze maatschappij in te richten, maar totalitairisme was geen socialisme. Integendeel, zei Hilferding. Engels had eens beweerd dat onder het socialisme alleen zaken en niet langer mensen beheerst zouden worden. De klasseloze totalitaire staat had echter aangetoond dat een poging tot een totale beheersing van het productieapparaat kon leiden tot onbeperkte macht over mensen. Oude marxistische waarheden schenen op hun kop gezet, nu onder Stalin, Mussolini en Hitler niet langer de economie de politiek bepaalde, maar de politiek de economie, niet langer het zijn het bewustzijn, maar het bewustzijn het zijn.

Hilferding's denkbeeld, dat Stalin's Rusland een totalitaire staat was die aan aparte wetten en normen gehoorzaamde, vond na de tweede wereldoorlog algemeen ingang. De verdeling van de wereld in een kapitalistisch en een communistisch deel en de sfeer van de koude oorlog werkte de aanvaarding van een dergelijke opvatting in de hand. De sinistere bijmaak van het woord totalitair werd echter ook in politiek opzicht uitgebuit en soms al te gauw verbonden met een niet-democratisch regime dat de Amerikaanse buitenlandse politiek onwettig was.

Ook academici hebben zich in de naoorlogse jaren buitengewoon uitvoerig met het probleem van het totalitairisme bezig gehouden en de literatuur over dit onderwerp is immens en kan nauwelijks meer door één persoon worden doorgewerkt. Bovendien is die literatuur vaak bijzonder weinig verhelderend voor het probleem dat wij vandaag behandelen, het Stalinisme. De wetenschap heeft vooral nijver gezocht naar de historische wortels

van de totalitaire ideologie en de ideeën van zulke uiteenlopende figuren als Plato, Machiavelli, Bodin, Hobbes, Rousseau, Hegel, Marx, Nietzsche om maar enkele te noemen, gekarakteriseerd als totalitair. Er is tevens door hen gezocht naar voorbeelden van totalitaire systemen in het verleden. En deze zijn ook gevonden, natuurlijk. Het antieke Sparta, Rome onder Diocletianus, China tijdens de Tsjin-dynastie, Meiji Japan, Calvin's Genève en de Verenigde Staten rond 1840 zijn onder meer aangewezen als totalitaire staten en staatsvormen. Niet alleen het verleden maar ook het heden krijgt volle aandacht. Terwijl volgens sommigen het woord totalitair sinds de dood van Stalin niet meer toepasbaar is op de Sovjet Unie en de andere communistische landen in Oost-Europa, werd dit door anderen heftig ontkend. Deze wilden bovendien ook nog het China van Mao, het Vietnam van Ho-Tsji-Min het Cuba van Castro enz. aan de lijst toevoegen. Weer anderen ontwaarden vrijwel overal totalitarisme, in de Verenigde Staten, in de Bundesrepubliek, in het Frankrijk van de Gaulle, etc. De Amerikaanse politicoloog Barber, die hoofdschuddend deze totale begripsverwarring en begripsvervalsing inventariseerde, vond zelfs een linguïst die het denkbeeld van een totalitaire syntaxis gelanceerd had.

Dat het debat over het totalitarisme niet ontaarde in een zinloze discussie en toch van belang gebleven is voor ons inzicht in het fenomeen Stalinisme, was voornamelijk te danken aan een Amerikaanse politicoloog van Duitse afkomst, Karl Friedrich. Hij hield vast aan de opvatting, die ook door Hilferding was verdedigd, dat totalitaire machtsystemen unieke en typisch 20ste-eeuwse verschijnselen waren. Ze werden getypeerd door de aanwezigheid van één enkele politieke partij, meestal geleid door één man, die, gesteund door een terroristisch politieapparaat en een officiële ideologie, een volledige controle uitoefende over het gebruik van wapens, de communicatiemedia en het economisch leven.

Hij werd in zijn opvattingen heftig bestreden door vele politicologen, maar ook gesteund door bv. iemand als Leonard Schapiro, een Brits jurist en historicus, schrijver van een bekende geschiedenis van de Russische communistische partij. Ook Schapiro vond dat de alleenheerschappij van Mussolini, Stalin en Hitler beschouwd moest worden als het prototype van totalitaire regimes. Bij zijn karakteristiek daarvan legde hij echter weer enigszins andere maatstaven aan. Hij vroeg vooral aandacht voor de doorslaggevende rol van de almachtige dictator bij de realisatie van een totalitair stelsel. De totalitaire heerser, volgens Schapiro, wenst volledig arbitrair te kunnen heersen, los van wetten, vaste regels, procedures, instellingen of belangengroepen. Ieder teken van onafhankelijkheid in de maatschappij, de kerk, of de revolutionaire beweging die hem in het zadel heeft geholpen, vormt een bedreiging voor zijn almacht en wordt daarom door hem vernietigd.

Het spreekt vanzelf dat Schapiro Mussolini, die bv. nooit de grote invloed van de katholieke kerk heeft kunnen vernietigen in Italië, beschouwde als een weinig geslaagde totalitaire dictator. Fascistisch Italië kende eigenlijk alleen maar in de redevoeringen van Mussolini en niet in werkelijkheid een volledig ontwikkeld totalitair stelsel. Ook Friedrich betoogde dat de totalitaire dictatuur zoals andere politieke verschijnselen eerder als een relatieve dan als een absolute categorie moest worden opgevat.

De vraag rijst dan wel wat het nut is van het gegrip totalitarisme, dat immers toch juist wijst op iets totaals, iets absoluuts en niet op iets relatiefs. We kunnen wel met Friedrich en Schapiro aanvaarden dat na de Eerste Wereldoorlog een nieuw soort dictatuur kon ontstaan, omdat dan pas de technische middelen voorhanden zijn om grote volkmassa's effectief te manipuleren. We kunnen tevens aannemen dat deze dictatuur gekenmerkt wordt door de overheersing van de leider van een partij of beweging, die streeft naar een totale controle op de staat, de maatschappij en het individu. Erkend moet echter worden dat alleen Hitler en Stalin en na hen misschien Mao-Tse-Tung erin geslaagd zijn om hun

totalitaire doelstellingen volledig te verwezenlijken. Over een aantal hedendaagse regimes kan slechts worden getwist of ze totalitair zijn of niet en het overgrote merendeel van de landen die wij als niet-democratisch geregeerd beschouwen, hebben een vorm van dictatuur die niet totalitair is, maar iets anders, waarvoor allerlei namen verzonnen kunnen worden, zoals kolonelsbewind, autoritaire dictatuur, "revolutionary mass movement regime", etc.

Friedrich geeft bovendien toe dat er nooit een bevredigende genetische theorie naar voren is gebracht die werkelijk verklaarde waarom het totalitarisme in de 20ste eeuw opdook. En als men geen afdoende verklaring kan geven voor een reeks overeenkomsten die een zeer beperkt aantal politieke regimes in deze eeuw onderling hebben vertoond en het bovendien nog niet eens precies duidelijk is wat deze overeenkomsten zijn, is het dan eigenlijk wel de moeite waard om daarvoor een aparte term te verzinnen en daar vervolgens bibliotheken over vol te schrijven? Moeten we dan eigenlijk niet veel van deze overeenkomsten zien als tamelijk toevallig?

Tenslotte zijn de historici er wel in geslaagd om vrij redelijke antwoorden te geven op de vraag waarom Hitler of Stalin zo'n angstaanjagend succes hebben gehad. Het meest opvallende daarbij toch is dat het biografische verhaal van Hitler zo'n totaal ander beeld geeft dan dat van Stalin. Niet alleen waren Stalin en Hitler zeer verschillende mensen, maar ook hun ideologische doelstellingen en de omstandigheden waaronder ze opereerden waren totaal anders. Beide mannen hadden slechts gemeen dat ze in hun streven naar absolute macht geen middel geschuwd hebben en uiterst succesvol waren. Maar aan een analogie met Hitler-Duitsland hebben we betrekkelijk weinig, wanneer we trachten om een historische verklaring te vinden voor het stalinisme.

Hoewel historici zeer verschillende interpretaties hebben gegeven voor het ontstaan van nazi-Duitsland en sommige daarbij diep in het verleden hebben gedoken, is hun taak toch eenvoudiger dan die van de historicus van het stalinisme. Al kan de wat verder liggende historische achtergrond van het Wilhelminische Duitsland en de trauma's van de wereldoorlog niet geheel in de beschouwingen gemist worden, het lijkt toch duidelijk dat de situatie in de Weimar-republiek tijdens de grote economische crisis en de magnetische aantrekkingskracht die Hitler's persoonlijkheid toen kon verwerven bij een groot deel van het duitse volk, de doorslaggevende factoren zijn geweest.

Stalin bouwde echter binnenskamers aan zijn macht, heimelijk en geleidelijk en zelfs de andere bolsjevistische leiders merkten het pas toen het al te laat was. Stalin miste elk persoonlijk charisma en was niet in staat om volksmenigten naar zijn hand te zetten. Hij kon echter wel profiteren van de politieke situatie die door de bolsjevistische staatsgreep van 1917 was geschapen. De Oktoberrevolutie is echter ook maar één van de schakels in een lange keten van gebeurtenissen. Bij het zoeken naar een verklaring voor het stalinisme weet de historicus daarom niet goed waar hij moet beginnen of eindigen.

Duitsland werd binnen enkele jaren overrompeld door een afschuwelijke dictatuur. De trein der gebeurtenissen die in Rusland naar het stalinisme leidde, moest een veel langer traject afleggen, dat al naar gelang de interpretatie van de historicus een decennium of enkele eeuwen besloeg.

Zo kom ik aan het derde gedeelte van deze lezing, waarin ik de voorgeschiedenis van het stalinisme moet behandelen, dus tot het moment dat Stalin de macht volledig in handen krijgt. De verdere evolutie van het stalinisme laat ik gaarne aan de andere sprekers over. In tegenstelling tot de duitse ontwikkeling, kan in het Russische geval het tijdperk van het ancien régime moeilijk buiten beschouwing worden gelaten. Het is eigenlijk onzin om de tsarentijd uitsluitend te zien als een conservatieve of zelfs reactionaire periode. Het tsarisme was in sommige opzichten een wat onbeholpen, inefficiënte en daardoor ook

humane voorloper van het stalinisme. Voor een groot deel worstelde het met dezelfde problemen, waarvoor Stalin een soort "endgültige Endlösung" in petto had. Na 1800 raakte Rusland steeds verder bij de rest van Europa achter. De grootste staat ter wereld dreigde een speelbal te worden in de handen van veel kleinere westerse staten, die in economisch en technisch opzicht superieur waren. De tsaren begonnen daarom, zij het met aarzeling en met tegenzin, aan een program van modernisatie dat grote successen boekte en het gezicht van de russische samenleving grondig veranderde.

Er was echter een volledige inzet nodig van alle staatsburgers om de steeds wijder wordende kloof met het Westen te dichten. Het tsaristisch staatsapparaat, hoe corrupt en onbekwaam ook, was aanvankelijk het enige orgaan dat de grotendeels arme en achterlijke bevolking kon mobiliseren voor deze gigantische taak. Dit sterkte de autocratie in de opvatting dat macht iets ondeelbaars was, waarover de staatsburgers eigenlijk niets te zeggen dienden te krijgen. De modernisatie van Rusland verstoorde echter voorgoed de harmonie tussen heerser en onderdanen, die voor een succesvolle voltooiing van het proces van modernisatie onder autocratische leiding noodzakelijk was. De ontevredenheid van de bevolking werd enorm vergroot door de halfslachtigheid van de meeste maatregelen. De boeren werden in 1861 bevrijd van lijfeigenschap, maar kregen onvoldoende land om tot enige welvaart te komen. Daar de regering de boeren zware belastingen oplegde en graan moest exporteren om de industrialisatie te betalen, ontstond er grote hongersnood in 1891.

Het zeer hoge percentage van industrieële groei was echter niet voldoende om van Rusland een superieure militaire mogendheid te maken, zoals bleek in 1905 en 1914. Door de industrialisatie ontstond een rauw en roerig fabrieksproletariaat, gevormd uit het bevolkingsoverschot op het platteland, waardoor een deel van de agrarische onrust verplaatst werd naar de grote steden in de onmiddellijke nabijheid van de regeringscentra. Boerenopstanden gingen voortaan hand in hand met stakingen. Het onderwijs maakte een indrukwekkende ontwikkeling door. Men hoopte zelfs in 1922 voldoende lagere scholen te hebben om de massale ongeletterdheid uit te bannen. Wetenschap en kunst bloeiden als nooit tevoren. Maar naarmate de bevolking mondiger werd, werd zij ook kritischer. Zij wenste gehoord te worden door de overheid en mee te beslissen over haar eigen lot. De regering zwichtte onder druk en stelde zemstwa en een doema in, maar gaf deze organen slechts minimale bevoegdheden. Rusland kreeg wel een onafhankelijke rechterlijke macht, maar de bevoegdheid om politieke misdrijven te berechten werd haar vrij gauw ontnomen.

Iedere poging om de inrichting van de staat te veranderen, ja, zelfs het uiten van enige twijfel over de waarde van de autocratie, bleef strafbaar en werd ook streng gestraft. Rusland werd de eerste staat ter wereld met een speciaal en effectief politieapparaat voor de bestrijding van de politieke oppositie. En zo bleef de autocratie aarzelen tussen liberalisatie en repressie. Zij deed halfslachtige pogingen om de modernisatie op bepaalde terreinen te bevorderen en op andere in te dammen. En dat deze niet slaagden en dus leidden tot de ondergang van het regime was geen gevolg van een gebrek aan bekwame topbureaucraten. De oorzaak lag veeleer in het feit dat alle belangrijke beslissingen genomen werden door een volkomen anachronistische instelling als het tsaristische hof in St. Petersburg. De autocratie was in wezen te passief, te gereserveerd, te grillig en te zeer op zichzelf betrokken om leiding te kunnen geven aan een moderne, industriële samenleving. Het oefende b.v. wel censuur uit, maar bedreef nauwelijks propaganda ten eigen bate. Het miste de agressiviteit en het fanatisme die een hedendaagse dictatuur dienen te kenmerken, wanneer deze de levens van de onderdanen diepgaand wil beïnvloeden en veranderen. Het stalinisme voldeed wel aan deze eisen.

De periode voorafgaande aan 1914 kan dus worden opgevat als een weinig adequate en daarom tot mislukken gedoemde prelude tot het latere stalinisme. Het is echter ook mogelijk om de volle nadruk te leggen op de ontwikkelingen in een Westers kapitalistische en een democratisch parlementaire richting, die onder het tsarisme begonnen en door de loop van de verdere geschiedenis nooit tot bloei konden komen. Het stalinisme was geen noodzakelijk gevolg van het tsarisme. De overgang van het tsaristisch bewind naar de stabiele vestiging van een nieuw regime wordt gevormd door acht verwarde, katastrofale en bloedige jaren van 1914 tot 1922. Dit is de periode van de wereldoorlog, de revolutie, de burgeroorlog, het oorlogscommunisme, de opstanden van Kronstadt en Tambov, de afkondiging van een nieuwe economische politiek en de grote hongersnood van 1922. Het zijn jaren van voortdurende gewapende strijd en van de meest fantastische politieke en sociale experimenten, die door de snelle opeenvolging van gebeurtenissen geen kans van slagen krijgen. Door de greep naar de macht van de bolsjewiki is de prille Russische democratie, die van februari tot oktober 1917 uiterst gebrekkig had gefunctioneerd, in de kiem gesmoord. Maar het is niet zo dat de bolsjewiki in 1917 een politiek ideaal voor ogen stond dat veel gelijkenis vertoonde met de latere stalinistische dictatuur. De situatie aan het einde van deze turbulente periode is echter van doorslaggevende betekenis voor de ontwikkeling van het stalinisme en voor het ontstaan van deze situatie droegen de bolsjeviki de voornaamste verantwoordelijkheid.

Zestienmiljoen mensen hebben het leven verloren, de verwoestingen zijn enorm, het economisch leven is vrijwel tot stilstand gebracht, de steden zijn ontvolkt, de bevolking is half verhongerd. Het ancien régime is weggevaagd, het grootste deel van Rusland's oude administratieve, technische, wetenschappelijke en culturele bovenlaag is door sterfte of emigratie verdwenen. Zelfs de vooroorlogse arbeidersklasse bestaat nauwelijks meer. De bekwaamste en intelligentste arbeiders zijn gestorven in de burgeroorlog of opgenomen in het administratieve apparaat van het nieuwe regime. De rest is zonder werk, gedeklasseerd, verhongerd of uitgeweken naar het platteland. Alleen de boeren hebben deze sociale aardbeving ogenschijnlijk goed doorstaan, hoewel de oorlog en de honger onder hen de meeste slachtoffers hebben gemaakt. Maar als maatschappelijke groep die 80% van de bevolking uitmaakt is ze echter intact gebleven. Bovendien hebben de boeren, in tegenstelling tot de overige bevolkingsstrata, hun revolutionaire doelstellingen verwezenlijkt. Het grootgrondbezit is verdwenen en ook de bezittingen van de rijkere boeren, de koelakken, zijn meestal verdeeld onder de arme boerenmassa. De sociaal-economische structuur in 1921-22 is eenvoudiger, primitiever, kleinschaliger en agrarischer dan die van tsaristisch Rusland voor 1914. Al had het land dank zij haar industrieële ervaring betere ontwikkelingskansen, het was toch in wezen afgezaakt tot het niveau van India of Turkije. Deze primitieve samenleving kon in veel mindere mate weerstand bieden tegen rücksichtslos optreden van een politiek apparaat dat alle machtsmiddelen gemonopoliseerd had.

Het nieuwe regime beschouwde zich als socialistisch en proletarisch en dat bepaalde in hoge mate zijn relatie tot de bevolking. In oktober 1917, toen de bolsjewiki in de spontane creativiteit van de arbeidende massa's schenen te geloven en zij ook werkelijk op de steun van de sovjets konden rekenen, had het idee van de dictatuur van het proletariaat een tamelijk reële betekenis had. Maar omdat de experimenten met arbeiderszelfbestuur en de pogingen om de allerarmsten op het platteland voor het socialisme te winnen volledig waren mislukt, hadden de nieuwe machthebbers tijdens het zgn. oorlogscommunisme een manmoedige poging gedaan om zich met geweld en terreur een weg naar Utopia te banen. Ze hadden daarbij de sympathie van de bevolking verspeeld en het land in economisch opzicht aan de rand van de afgrond gebracht. Ook de wereldwijde socialistische re-

volutie waarvan de bolsjewiki in 1917 alles hadden verwacht, leek enkele jaren later verder weg dan ooit. In het begin van de jaren '20 waren de bolsjewiki vele illusies armer en was het hoog tijd voor een sobere en realistische evaluatie van de situatie.

De communisten hadden de burgeroorlog dank zij geweldige inspanning en offers in hun voordeel beslist en waren daarom allerm minst bereid om de macht met anderen te delen, hoewel dat het enige middel was geweest om het regime een sociaal fundament te geven en een normale verhouding te creëren tussen staat en maatschappij. De communisten beseften echter zeer goed dat hun huidige machtsmonopolie ontoereikend was om het land in economisch opzicht uit het slop te trekken. Ze besloten daarom in 1921 om het herstel van de economie voor een groot deel over te laten aan het vrije spel van maatschappelijke krachten. En zo ontstond de paradoxale situatie dat de zgn. dictatuur van het proletariaat zich alleen kon handhaven door het toelaten van kapitalisme en vrije concurrentie, ook al bleef de basisindustrie, het bankwezen en de buitenlandse handel met monopolie van de staat.

Sommige communistische leiders probeerden van deze nood een deugd te maken en zagen in de nieuwe economische politiek een middel om de bevolking geleidelijk aan en zonder dwang van de superioriteit van een socialistisch regime te overtuigen. Dit lukte echter niet zo best. De experimenten met vrijwillige collectieve organisaties, zoals productie- en consumentencoöperaties leidden niet tot indrukwekkende resultaten. Het was veeleer de kapitalistische privésector die de NEP deed slagen. Rond 1926 bereikte de economie weer ongeveer haar vooroorlogse peil. De NEP gaf aan het regime een adempauze die het nodig had om zijn heerschappij te verstevigen en uit te breiden. De meeste communisten zagen de NEP echter als een tijdelijke terugtocht en een moeilijk te aanvaarden noodzakelijk kwaad. Het succes van het argwanend toegelaten kapitalisme versterkte slechts hun gevoel dat het regime volledig geïsoleerd in een vijandige omgeving opereerde. Hun afkeer en weerzin van het kapitalisme bleef levendig door de parvenue-achtige levensstijl van een gering aantal nouveaux-riches en wat zij verder als de onvermijdelijke bijverschijnselen van het kapitalisme zagen, de corruptieschandalen, de bloeiende misdaad en prostitutie, het alcoholmisbruik en de golf van zelfmoorden van die tijd. Voor een zeer groot deel was de haat jegens het kapitalisme echter kunstmatig en werd voornamelijk ingegeven door ideologische en politieke motieven van het regime.

De privésector van de economie was kleinschalig, of zoals de communisten zelf zeiden, kleinburgerlijk en bestond voornamelijk uit wat wij "kleine zelfstandigen" zouden noemen, ambachtslieden, handelaartjes en boertjes, die meestal niet veel meer en vaak veel minder verdienden dan een fabrieksarbeider. In de steden en stadjes van Rusland vormden deze mensen in 1926 een groep van ongeveer 1½ miljoen mensen en ze hadden een veel kleinere groep van ongeveer 300000 man in dienst als personeel, die volgens communistische zegslieden systematisch geëxploiteerd werd. Hoe weinig omvangrijk deze stedelijke middenstand eigenlijk was, blijkt als je haar vergelijkt met het 4½ miljoen sterke proletariaat of met het gigantische bureaucratische apparaat van de overheid, waar meer dan 3½ miljoen ambtenaren werkten.

Op het platteland was de situatie eigenlijk niet zo heel veel anders. Het regime had de boeren min of meer aan hun lot overgelaten en de NEP had weinig verandering in hun armoede gebracht. De zgn. koelakken die tijdens de NEP weer omhoog kwamen, vormden maar een 3½% van de boerenbevolking en waren niet werkelijk welvarend. Ze bezaten een paar koeien, een paar trekdieren, rond de 10 hectaren niet al te vruchtbare grond, ze hadden misschien 1 à 2 landarbeiders in dienst, maar moesten dan ook van hun opbrengsten een gezin onderhouden van gemiddeld 7 personen.

Dit achterlijk en onderontwikkeld kapitalisme was geen directe bedreiging voor het regime, maar het werd wel als zodanig door de communisten ervaren. Ze waren er niet geheel ten onrechte van overtuigd dat dit kapitalisme een soort taai onkruid was, dat steeds weer zou opkomen en alles zou overwoekeren, indien het niet met wortel en tak werd uitgeroeid. Als het land in socialistische zin gemoderniseerd en geïndustrialiseerd moest worden, dan was de permanente aanwezigheid van een soort kapitalistisch alternatief, hoe primitief ook, ongewenst. De communisten geloofden, als echte marxisten, dat economische omstandigheden niet zonder invloed konden blijven op de politieke situatie. De kapitalistische privésector kon in de toekomst de kern worden van een politieke beweging, in staat om de ontevreden bevolking tegen het regime te mobiliseren. Na 1925 wordt door een consequente prijspolitiek en het aandraaien van de belastingschroef tegen het NEP-kapitalisme opgetreden. Met succes, want het aandeel van de privésector in de economie neemt duidelijk af.

Vele kleine zelfstandigen in de steden konden zich door de maatregelen van de overheid niet langer staande houden en verdwenen van het toneel, lang voordat het regime het grote offensief tegen alles dat kapitalistisch was, inzette. Dit leidde uiteraard, al in de NEP-periode, tot ontevredenheid bij het publiek, dat niet langer van de diensten van hun winkelier of hun schoenmaker kon gebruik maken, terwijl de overheid geen bruikbaar alternatief bood.

Ook de boeren werden in toenemende mate onder druk gezet. Het gevolg was dat er graantekorten ontstonden en het regime in 1927 en '28, net zoals tijdens de burgeroorlog, tot geweldadige graanrequisities overging. Dit resulteerde in grote agrarische misère waardoor het kleine beetje welstand van de koelakken wegsmolte en deze kapitalistische klasse eigenlijk al opgehouden had te bestaan, voordat door Stalin tot haar liquidatie werd besloten.

Door dit soort maatregelen, niet alleen op het gebied van de economie, maar ook op andere terreinen, testte het regime zijn toegenomen en versterkte macht op een weerloze en primitieve maatschappij, die steeds onmondiger en amorfer gemaakt werd. Het succes van dit agressief optreden isoleerde de communisten steeds meer van de samenleving, doch bond de partijleden steeds hechter aan elkaar en vergrootte hun zelfvertrouwen. De laatste jaren van de NEP vormde vooral een periode van technische en psychologische voorbereiding voor het grote offensief dat de partij onder leiding van Stalin tegen het oude Rusland zou ondernemen.

Onder het ancien régime had de monarch zich al van oudsher de tsaar aller Russen gevoeld. De tsaar vond dat hij op een patriarchale wijze verantwoordelijk was voor al zijn onderdanen en achtte zich verplicht voor het welzijn van allen te zorgen. Een van de voornaamste oorzaken van het ontstaan van het stalinisme is, dat het nieuwe regime zich niet de hoeder voelde van de belangen van de onderdanen. De communistische ideologie bevatte veel ambitieuzere en abstractere doelstellingen, de verwezenlijking van *het* socialisme, de toekomst van *de* gehele mensheid. Het denkbeeld van de klassenstrijd stelde de communisten in staat om zowel de russische maatschappij als het buitenland als vijanden van het regime te zien en zich als het ware aan twee kanten omsingeld te voelen. De communistische partij vertegenwoordigde in naam alleen de arbeidersklasse, maar representerde in wezen niets anders dan zichzelf en zorgde ook alleen voor zichzelf. De partij was niet slechts een veel effectiever en moderner instrument dan het oude tsaristische hof in St. Petersburg om een sociale en economische transformatie van bovenaf te leiden en af te dwingen. Het regime bleek zelfs in staat om de oude maatschappij terzijde te schuiven, op te slokken en te vernietigen en vervolgens als een soort substituut voor de samenleving te gaan functioneren.

De partij die deze tour de force volbracht, was de schepping van één man, Lenin en droeg de karaktertrekken van zijn tegenstrijdige persoonlijkheid, zelfverzekerd, fanatiek, autoritair en tegelijkertijd idealistisch en utopistisch. Lenin was altijd volkomen overtuigd van zijn eigen gelijk en kon slechts zeer weinig respect opbrengen voor de mensen die het niet met hem eens waren. Hij had dan ook voor 1917 ruzie gemaakt met vrijwel iedereen in zijn omgeving en zijn partij werd gevormd door steeds nieuwe allianties, die hij met wisselende groepjes mensen afsloot. Lenin was altijd bereid om zijn vijanden van gisteren als zijn vrienden van vandaag te begroeten, onder voorwaarde dat deze politieke opvattingen, die nogal eens drastisch veranderden, onvoorwaardelijk accepteerden. Ook de partij die in oktober 1917 naar de macht greep, was zo'n vrij losse coalitie van mensen met verschillende politieke achtergronden, die bereid waren om op dat moment Lenin's leiding te aanvaarden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook na 1917 bij elke belangrijke beslissing zeer heftige meningsverschillen ontstaan in de partij. Lenin heeft vaak bijzonder hard moeten vechten om zijn wil door te drukken en ook wel eens een nederlaag moeten incasseren.

Er waren echter twee omstandigheden die hem hielpen om de voortdurende oppositie tegen zijn leiding te elimineren. Aangezien er geen andere politieke partijen meer waren, kon de oppositie, als zij haar zin niet kreeg, niet dreigen met het opzeggen van haar partijlidmaatschap. Ze kon niet voor haar idealen gaan vechten in een andere partij. De partijmeerderheid had altijd gelijk, omdat er geen mogelijkheid meer bestond om te bewijzen dat ze ongelijk had. Lenin wist door zijn geweldige prestige en talent voor manipulatie van mensen en meningen vrijwel altijd een meerderheid in het politbureau of op een partijcongres achter zich te krijgen. De oppositie had dan slechts de keus tussen gehoorzamen of politieke zelfmoord. Even nadelig voor de oppositie was dat de partij van de ene crisissituatie in de andere terechtkwam en zij deze zonder eenheid, discipline en dictatoriale bevoegdheden van de partijtop niet het hoofd kon bieden. De eis van de oppositie, dat de partij democratisch moest zijn en dat de partijleden hun functionarissen zouden moeten kunnen kiezen en afzetten, werd daardoor tamelijk belachelijk. Ook daarvan heeft Lenin handig gebruik gemaakt. Op het 10de partijcongres in 1921 slaagde hij er zelfs in om iedere vorm van georganiseerde oppositie door het congres te laten verbieden.

De partij veranderde tussen 1917 en 1922 van een illegale groep revolutionaire intellectuelen in een almachtige, regerende elite van een halfmiljoen mensen, die op haar beurt een veel groter overheidsapparaat moest leiden en controleren. Het grote probleem voor de partijleiding was natuurlijk om deze kolos in bedwang te houden. Het bleek al spoedig dat dit alleen mogelijk was door dictatoriale maatregelen met een duidelijk bureaucratisch karakter. In 1917 beschikte de partij nauwelijks over een organisatorisch apparaat, maar in 1921 werkte het Centrale Comité al met een staf van 600 man. Vrijwel alle partijleiders hadden hun leidende positie voor de revolutie bereikt dank zij typisch intellectuele eigenschappen. Ze konden redevoeringen houden, pamfletten schrijven, vergaderingen leiden, menigten bespelen. Slechts weinigen hadden het geduld en de bescheidenheid of het talent om zich uitsluitend bezig te houden met de vervelende dagelijkse routine, de papieren rompslomp en de benepen intriges van een partijadministratie. De enige belangrijke figuur die deze eigenschappen wel bezat, was Stalin. Hij was ook de enige die inzag had hoe onbegrenst de mogelijkheden waren van een bureaucratische machtsapparaat in een land waar alle politieke tradities door de revolutie waren weggevaagd. De overige leiders klaagden voortdurend over de groeiende willekeur en de inefficiëntie van de bureaucratie. Ze wisten deze gebreken aan de vele overheidsambtenaren, economische en militaire specialisten, die men van het ancien régime had overgenomen, en die

dus behept zouden zijn met een verkeerde mentaliteit. Of ze weten het aan de vele baantjesjagers die slechts partijlid geworden waren om carrière te maken. Als remedie tegen deze kwaal stelde de partij voortdurend nieuwe controleorganen in en organiseerde regelmatig zuiveringen om de partij vrij te houden van onbetrouwbare elementen. Lenin en zijn naaste collega's hebben niet willen inzien dat de bureaucratische wildgroei een noodzakelijke consequentie was van hun besluit om onder alle omstandigheden vast te houden aan het communistische machtsmonopolie en dat de maatregelen die ze troffen de bureaucratie onophoudelijk versterkten in plaats van verzwakten. Stalin heeft daarvan zeer geprofiteerd.

In 1922 werd Lenin door een beroerte politiek uitgeschakeld. In de laatste maanden van zijn leven heeft hij beseft dat de revolutionaire partij die hij in het leven had geroepen, een bureaucratisch gedrocht was geworden en dat de nieuwe algemene secretaris van de partij een zeer grote macht aan zich had getrokken. Lenin raakte er vlak voor zijn dood van overtuigd dat Stalin deze macht niet op de juiste wijze zou gebruiken en wilde dat hij werd afgezet. Het zou echter ook voor een gezonde Lenin zeer moeilijk zijn geweest om Stalin ten val te brengen. Ten gevolge van Lenin's eigen maatregelen was het administratieve apparaat van de partij van een ondergeschikt en zuiver uitvoerend orgaan tot een belangrijke, vrij zelfstandige politieke macht geworden. Stalin had zich met zijn medewerkers daarin bijzonder goed verschanst. Hij had een vaste greep gekregen op de benoeming en de bevordering van de lokale partijfunctionarissen en via hen kon hij zorgen dat reeds op het 12de partijcongres in 1923 en ook op alle volgende congressen voor hem veilige meerderheden ontstonden. Die veilige meerderheden konden ook op hun beurt weer de verkiezing van een eigen aanhang in het centrale comité en het politbureau garanderen. Na Lenin's dood in 1924 had alleen een gesloten front van de bolsjewistische topleiders Stalin's weg naar de macht kunnen blokkeren. Deze vreesden echter elkaar meer dan Stalin, die iedere intellectuele brillance scheen te missen en daarom niet als een serieuze opvolger van Lenin beschouwd werd.

Stalin heeft hun onderlinge meningsverschillen en vijandschap op een meesterlijke manier uitgespeeld en volop gebruik gemaakt van de mogelijkheden die zijn positie in het partijapparaat hem verschafte. De overige leiders beschikten niet over een zelfstandige machtsbasis van een zodanige betekenis en waren daardoor veel kwetsbaarder. Ze werden bovendien buitengewoon gehinderd door het verbod uit 1921 om openlijk een georganiseerde oppositie binnen de partij te formeren en waren gedwongen het spel te spelen volgens de door Stalin vastgestelde regels. Dit leidde tot hun ondergang en tot de uiteindelijke triomf van het stalinisme.

U zult gelezen hebben dat een van mijn stellingen is dat de buitenlandse politiek onder Stalin in de eerste periode op die van een zwakke tsaar leek en toen Rusland sterker werd, veel weg ging krijgen van een politiek zoals die onder een sterke tsaar gevoerd werd en U ziet dat in zo'n soort voorstelling, de communistische ideologie niet zo'n erg grote rol speelt. We kunnen er zeker van zijn dat in Stalins opvattingen politieke macht, economische macht, militaire macht een enorme rol speelden en men krijgt soms de indruk dat de ideologie zich daarnaar moest schikken. De voorzichtige politieke opstelling van Stalin in zijn buitenlandse politiek wijkt nogal af van het enorme revolutionaire enthousiasme van de periode vlak na de oktober-revolutie. U kent ongetwijfeld Trotsky's uitspraak dat het alleen maar nodig was om een paar decreten over de vrede uit te vaardigen en dat dan de "tent" (i.e. het ministerie van buitenlandse zaken) wel gesloten kon worden. Men dacht toen, vlak na die revolutie, dat er heel gauw een wereldrevolutie zou uitbreken, daar was het wachten op. Die verwachtingen waren zo hoog gespannen, dat men ook niet serieus nadacht over iets dat onder Stalin een feit wordt, dat het socialisme alleen in de Sovjet-Unie zou moeten worden opgebouwd. We constateren echter wel al gelijk dat Lenin een zeer pragmatisch politicus is, die de ideologie al wat opzij gaat schuiven, als die niet in de politieke machtsverhoudingen past.

We moeten ons aan het begin van deze uiteenzetting bezighouden met Lenins opvattingen over de buitenlandse politiek. Het is dan goed om vooral aandacht te besteden aan het belangrijke boek van Lenin: "Het Imperialisme als Hoogste Fase van het Kapitalisme", dat in 1916 verscheen en waarin hij, voor een marxist, een vrij sensationele nieuwe gedachtengang ontwikkelt. Hij schrijft namelijk: het kapitalisme bevindt zich op dit moment in de fase van het imperialisme, die ontstaan is door onevenwichtigheden in de kapitalistische economie. De kapitalistische economieën produceren te veel. Er is een teveel aan goederen die niet afgezet kunnen worden op de binnenlandse markten. Bovendien is er een gebrek aan grondstoffen, waar ook al overzeese gebiedsdelen voor nodig zijn. Kortom de wetmatige ontwikkeling van het kapitalisme in zijn laatste fase, een fase waarin Europa zich volgens Lenin nu bevond, leidde ertoe dat kapitalistische staten steeds imperialistischer gingen optreden dat ze op zoek gingen naar afzetgebieden, dat ze op jacht gingen naar koloniën. Koloniën om dus, zowel hun overschot aan consumptieartikelen af te zetten, als om hun grondstoffen vandaan te halen. En nogmaals, elk kapitalistisch land zou in die fase terechtkomen. Hiermee had Lenin een nieuwe marxistische wet geformuleerd. De door hem geschetste ontwikkeling zou onvermijdelijk leiden tot botsingen tussen de kapitalistische staten onderling. Dit zou leiden tot oorlogen en de eerste wereldoorlog was in de visie van Lenin zo'n oorlog.

Maar Lenin laat het niet bij deze vernieuwing van het marxisme. Hij stelt ook dat, als er zo'n oorlog ontstaat tussen de kapitalistische mogendheden, er kans is op een revolutie tegen de kapitalistische overheersers "in de zwakste schakel van het kapitalisme". Die revolutie, waarop de marxisten tientallen jaren zaten te wachten, hoefde niet uitbreken in een zeer hoog industrieel ontwikkeld land zoals Duitsland of Engeland, maar was ook mogelijk in de zwakste schakel, te weten Rusland.

U ziet hoe hier de ongeduldige revolutionair die Lenin was, een theorie ontwikkelt die het dankbaarder maakt om marxist in Rusland te zijn, want een revolutie was nu, anders dan in het traditionele marxisme, in Rusland wel degelijk mogelijk. Maar Lenin

dacht wel dat het niet bij de revolutie in de zwakste schakel kon blijven, maar dat deze snel vervolg'd zou worden door andere revoluties in industrieel hoger ontwikkelde landen.

De Russische revolutie werd snel een feit, maar dan zien we toch dat Lenin een uiterst pragmatisch revolutionair is in die zin, dat hij in maart 1918 vrede gaat sluiten met Duitsland, hetgeen nogal wat voeten in de aarde had. Lenin moest hiervoor veel weerstand in eigen kring overwinnen. Waarom? Vooreerst, vrede sluiten met het autoritaire Duitsland was nogal wat. U moet zich goed realiseren dat de voorlopige regering die Rusland gekend heeft na de val van het tsarisme in februari 1917 tot aan de oktoberrevolutie ook gezeten had met het dilemma: moeten wij de oorlog met Duitsland voortzetten? De redenering was: we moeten dit doen, want nu we eindelijk zelf democratisch zijn geworden, kunnen we moeilijk onze democratische bondgenoten in het Westen, Frankrijk en Engeland, in de steek laten en uitgerekend met zo'n autocraat als Wilhelm II vrede sluiten. Lenin had die scrupules absoluut niet. Hij sloot onmiddellijk vrede, een vrede die gepaard ging met enorme gebiedsafstanden aan het keizerlijke Duitsland. Dit was politiek riskant, want het was niet uitgesloten dat het keizerlijke Duitsland, doordat één front wegviel, in het Westen zou gaan winnen om daarna het revolutionaire Rusland alsnog aan te vallen.

Bovendien, was het ideologisch helemaal gerechtvaardigd, zo'n vredesverdrag met het autoritaire Duitsland? Binnen de bolsjewistische partij bestonden daarover enorme meningsverschillen. De Russische sociaal-democratische arbeiderspartij was in 1903 uiteengevallen in bolsjewiki en mensjewiki, de aanhangers van de meerderheid, de mensen van Lenin en de aanhangers van de minderheid. Die scheiding komt ongeveer overeen met de latere scheiding in West-Europa tussen communisten en sociaal-democraten. Toch waren er in 1918 genoeg bolsjewiki die voelden dat het wel degelijk verschil maakte of je te maken had met het autoritaire Duitse keizerrijk of met Frankrijk of Engeland. Die laatsten waren ook wel kapitalistische landen maar, en hierin gaf Marx de critici van Lenins politiek enigszins gelijk, er was nogal wat onderscheid tussen het zeer autoritaire Duitsland en het veel democratischer Frankrijk en Engeland.

Toch won Lenin, zij het ternauwernood, en de vrede van Brest-Litowsk werd een feit. De latere politieke ontwikkelingen hebben hem gelijk gegeven.

Zoals gezegd was Lenin een pragmaticus, maar zijn denken werd toch overheerst door de idee dat de wereldrevolutie naderende was. Hij begreep wel dat er een soort coëxistentie nodig was tussen de jonge Sovjetstaat en het Westen, maar hij zag dit toch niet echt als een langdurige zaak. Er is een zeer markante uitspraak van hem bekend, hoe hij zich de ontwikkelingen verder voorstelde. Hij zei over deze kwestie: "De kapitalisten zullen, als wij met hen gaan samenwerken hun deuren wijd voor ons openen. Door deze deuren zullen de vertegenwoordigers van onze partij en van de Comintern (de Communistische Internationale die in 1919 was opgericht) snel binnenkomen vermomd als diplomaten, culturele- en handelsvertegenwoordigers. Zij zullen ons kredieten geven waarmee wij de communistische partijen in hun landen zullen steunen. Zij zullen ons de goederen en technologie leveren die wij missen en zullen zo onze wapenindustrie herstellen die we nodig hebben voor onze toekomstige zegevierende aanvallen op onze leveranciers". U ziet dat dit weinig aan duidelijkheid te wensen overlaat, zij het dat het natuurlijk geen uitgestippelde politieke lijn is, maar meer een soort algemene intentie-verklaring.

De revolutie elders blijft uit en Lenins invloed taant, mede omdat hij ziekelijk gaat worden. Trotski en Stalin komen tegenover elkaar te staan. Trotski blijft geloven in de permanente revolutie die hij overal wil bevorderen. Stalin wijst dat af en poneert zijn stelling van de opbouw van het socialisme in één land. Stalin had heel weinig weg van een internationalist. Hij wilde primair veiligheid voor de Sovjet-Unie alsmede een toenemende

politieke invloed voor hem zelf. Men kan zeggen dat het socialisme in één land onder Lenin al een beetje begonnen is. Maar wat voor Lenin een noodgreep was, was voor Stalin een deugd. En zo zien we dat de Comintern onder Stalin verschrompelt tot een uitvoerder van de wensen van het Kremlin en als het Stalin zo uitkomt dan verdwijnt zij, in 1943, vrijwel geruisloos.

Laten we nu bekijken hoe de theorie en praktijk van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie zich in de jaren '20 en '30, nadat de eerste revolutionaire periode voorbij is, verder ontwikkelen.

Allereerst de theorie. Onder Lenin gold, en dat zou eigenlijk tot 1941 blijven, en Stalin laat dat ook na de oorlog niet helemaal los, dat een imperialistische oorlog een herhaling van de eerste wereldoorlog praktisch onvermijdbaar maakte. De structuur en het wezen van het kapitalisme noopte tot een herhaling van zo'n conflict. De westerse politici spraken wel steeds over vrede, maar ze bereidden zich, althans volgens de sovjetleer, alleen maar op een nieuw conflict voor. In deze situatie stond de Sovjet-Unie voor een uiterst moeilijke keus, een keus die eigenlijk op basis van het marxisme-leninisme niet op te lossen was: moest zij in eventuele conflicten tussen kapitalistische landen partij kiezen, en zo voorkomen dat de kapitalistische landen zich wellicht gezamenlijk op de Sovjet-Unie zouden storten, of niet? Er wordt dan een politieke tactiek ontwikkeld die erop neer komt dat men zoveel mogelijk probeerde de tegenstanders tegen elkaar uit te spelen en een van de tegenstanders uit het kapitalistisch blok los te weken. Dit gebeurt al bij Rapallo als men door een verbond probeert te voorkomen dat Duitsland zich gaat verzoenen met zijn overwinnaars. Als Duitsland in 1933 nazistisch wordt, gaat men proberen de banden met Frankrijk te versterken en dat leidt ook tot een verdrag, zoals we weten. Er zijn wel perioden dat het kapitalistische éénheidsfront, de grote dreiging voor de Sovjet-Unie toch ontstaat, dat het ondanks alle politieke inspanningen niet lukt om de tegenstanders verdeeld te houden, zoals in de voor de Sovjet-Unie zeer riskante periode van 1938/39 en die van na de oorlog, de jaren 1947/50, als de agressie van Stalin in Oost-Europa in het Westen nogal wat ontzetting wekt. In dit laatste geval verandert men van tactiek en probeert weer Frankrijk uit dit eenheidsfront los te weken en boekt daar dan ook zekere successen mee.

De periode 1938/39 is al genoemd en dat zijn uiterst belangwekkende jaren. U weet het, München-1938 heeft geen al te beste naam. Het heeft een bijna sinistere klank, want hier werd Hitler niet gestopt, hier werd Tsjecho-Slowakije geofferd aan de Nazi's, hier werd een grote kans gemist om het fascisme een halt toe te roepen en hier werd ook met name geweigerd om in te gaan op de aanbiedingen van de Sovjet-Unie om een gezamenlijk front tegen dat nieuwe grote gevaar in Europa te vormen. Ik wil nu echter de zaak eens omkeren en de stelling verdedigen dat dat verdrag in München in september 1938 toch een vrij verstandige politiek van het Westen was. De kritiek van de Sovjet-Unie op het tot stand komen van dat akkoord kennen we, maar het is de vraag of die zo overtuigend is. Vooreerst, wat was de Sovjet-Unie bereid te doen voor de regering van Benes in 1938? Er was, anders dan nu geen gemeenschappelijke grens tussen de Sovjet-Unie en Tsjecho-Slowakije. De Sovjet-Unie kon dus niet rechtstreeks helpen. En om te helpen bij een conflict om Tsjecho-Slowakije zou de Sovjet-Unie de medewerking nodig hebben van Polen of Roemenië. Deze staten stonden uiterst vijandig tegenover de Sovjet-Unie. Het is dus waarschijnlijk dat, indien er een conflict met Hitler uitgebroken zou zijn, dit aan de westerse zijde zou zijn uitgevochten en u weet ook dat Engeland allesbehalve voorbereid was op de oorlog. Bovendien, wat is er gebeurd in München? Sudeten-Duitsland is aan Hitler gegeven! Ik wil dat niet verdedigen, het was allesbehalve fraai, maar als U zich herinnert hoe er na de eerste wereldoorlog in Versailles geschoven is met gebieden, dan was

dat toch ook weer niet zo'n geweldige ingreep. Nogmaals, het was niet fraai, maar hoe had men Hitler anders moeten verzoenen? Achteraf weten we dat Hitler niet te verzoenen viel en dat hij een gek was en daarom toen in 1938 gestopt had moeten worden. Maar konden de westerse regeringen dat toen weten en konden ze daarvan toen uitgaan? Als men er immers bij internationale onderhandelingen van te voren van uitgaat dat de tegenpartij niet serieus is, dan kan men de hele internationale politiek wel vergeten. Nu zou U kunnen tegenwerpen dat het allemaal in "Mein Kampf" stond en dat de Westerse staatslieden daarin hadden kunnen lezen dat Hitler streefde naar wereldheerschappij. Maar deze zelfde critici die dat zeggen willen wel dat het Westen in zee zou gaan met de Sovjet-Unie en wat kon men allemaal niet in communistische literatuur lezen: de instorting van het kapitalisme; de onvermijdelijke val van de bourgeoisie enz.: dat loog er toch ook niet om. Kortom het is niet zo'n eenvoudig probleem en men moet er in het algemeen in de internationale politiek vanuit gaan dat de tegenpartij serieus is. Ook vandaag de dag moet men mijns inziens niet zeggen dat Breznev een gek is en dat akkoorden met de Sovjet-Unie geen zin hebben.

Er is nog een argument dat in verband met München veel gebruikt wordt, nl. dat het helemaal een manoeuvre was van de westerse politici om Hitler tegen de Sovjet-Unie te keren en hem Oost-Europa te laten aanvallen. Ook deze redenering is niet zo ijzersterk, omdat met name Frankrijk een bondgenoot had in het oosten, nl. Polen. Als Hitler zich tegen het oosten zou keren, zou hij het eerst deze Poolse bondgenoot moeten aanvallen en dat zou automatisch ook oorlog met Frankrijk betekenen. Bovendien was het niet Churchill die de politiek voerde die geleid heeft tot het München-akkoord, maar het was Chamberlain, Churchill had vanaf de revolutie van 1917 een uitgesproken aversie van het communisme. Bij de westerse politici leefde natuurlijk wel de gedachte de golf van nazisme naar het oosten te richten, maar daar zaten heel wat politieke problemen aan vast, zoals bv. de Poolse kwestie. Nee, Chamberlain wilde in 1938 alleen maar de vrede redden en al die beweringen van boze opzet komen mij toch niet al te overtuigend voor. Maar van de andere kant was het zeer logisch dat de Sovjet-Unie enorm piepte na München, want opeens werd het aan alle kanten bedreigd, zonder enige bondgenoot. Frankrijk en de westerse mogendheden waren afgefallen en bovendien was er een zeer vijandig trio ontstaan, nl. de bondgenoten: Hitler, Mussolini en de Japanse keizer. Er dreigde dus voor de Sovjet-Unie een oorlog op twee fronten. Ik ben er zeer van overtuigd dat ook de Sovjet-Unie in die periode geen bondgenoot zocht voor een oorlog tegen bv. Hitler, maar dat het het liefst en ten koste van alles, buiten een conflict wilde blijven.

De situatie veranderde echter snel, want begin 1939 volgt de inval van Hitler in Praag. Bohemen wordt ingelijfd, Slowakije wordt een quasi onafhankelijke staat en dan is de situatie ineens weer gunstiger geworden voor de Sovjet-Unie. Engeland is namelijk razend en garandeert onmiddellijk aan Polen en later Roemenië zijn territoriale integriteit. D.w.z. als Hitler hen een haar zou krenken, zou dat oorlog betekenen. Daarmee valt de hele theorie over de pogingen van het westen om de fascistische oorlogskar naar het oosten te wenden in duigen, want als Engeland dat gewild had, dan had het die garantie niet gegeven en was het afzijdig gebleven. Maar het westen kon en wilde zich dat niet permitteren. Dan volgt vlak daarop een zeer dramatische gebeurtenis, nl. het bondgenootschap tussen de Sovjet-Unie en Hitler-Duitsland in augustus 1939. Dit was in de ogen van Stalin helemaal niet zoiets opmerkelijks, ook al betekende het voor het westen een enorme schok. Men moet zich namelijk goed realiseren dat de Sovjetideologie in die tijd nauwelijks onderscheid maakte tussen Hitler-Duitsland en Engeland en Frankrijk. Het waren voor Stalin allemaal kapitalistische landen. Het nazisme was slechts een variant van het

kapitalisme, en Frankrijk en Engeland waren voor Stalin weinig minder verwerpelijk. Dat hij koos voor samenwerking met Hitler lag ook zeer voor de hand. Vooreerst betekende dat natuurlijk terreinwinst, die van enorme betekenis was. Ten tweede had het westen toch alleen maar een oorlog te bieden met zeer lastige bondgenoten, nl. de Polen, de Roemenen en de Baltische landen die alle uiterst afwijzend tegenover het communisme stonden. Toen Japan inzag dat Hitler, althans voorlopig, Rusland met rust zou laten, was ook het anti-cominternpact dat Hitler en Japan gesloten hadden en dat duidelijk tegen de Sovjet-Unie gericht was, van weinig waarde meer. In het voorjaar van 1941 sluit Japan dan een niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie. Dat betekende dat de Sovjet-Unie in de periode van één jaar twee potentiële vijanden was kwijtgeraakt. Molotov en Stalin moeten elkaar van vreugde omhelsd hebben.

Deze situatie duurt maar erg kort, want in juni 1941 komt dan toch de aanval van Hitler op de Sovjet-Unie. Maar de situatie is niet zo slecht als na München in 1938 mogelijk was geweest, want het is een oorlog waarin de Sovjet-Unie direct bondgenoten bezit. U weet hoe die oorlog afgelopen is, hij is gewonnen door die merkwaardige coalitie die na al dat politieke pokerspel tot stand was gekomen. Deze ontwikkeling betekende meteen al dat Oost-Europa na de oorlog aan de Sovjet-Unie toeviel. Het westen had namelijk een politieke fout gemaakt t.o.v. Hitler, het was te zwak geweest om Hitler zonder Stalin te verslaan en dus was Oost-Europa na een gewonnen oorlog, oorlogsbuit voor Rusland, daar aan viel niet te ontkomen.

Er ontstaat in die oorlogsjaren een wel zeer merkwaardig bondgenootschap dat heel mooi belichaamd wordt in dat trio Churchill, Roosevelt, Stalin. Churchill die pal stond, niet alleen voor de democratische rechten in eigen land, maar voor het behoud van de Engelse koloniën. Hij was eigenlijk op en top een vertegenwoordiger van de oude Engelse koloniale traditie en een typische politicus die dacht in termen van macht en machtssevenwicht. Hij had het ook best kunnen vinden met Stalin, die andere realist en machtspoliticus, als Roosevelt, de idealist, er niet geweest was, die voor de nodige verwarring zou gaan zorgen. Hoezeer Stalin en Churchill dachten in termen van machtssevenwicht is duidelijk geworden uit een aantal episodes vlak vóór en in de tweede wereldoorlog. Er is al één genoemd, nl. het verdrag tussen Molotov en von Ribbentrop. Er is nog een mooi moment, vóórdat de Sovjet-Unie zelf in oorlog raakt. In november 1940 gaat Molotov in Berlijn praten met Hitler en von Ribbentrop en stelt eisen: Rusland wil Bulgarije en de zee-engsten: de Bosporus en de Dardanellen, gebieden waar ook het tsaristische Rusland veel belangstelling voor had. Hitler weert dat af. Hij is al van plan de Sovjet-Unie aan te vallen en probeert Molotov voor India te interesseren, een oude truc om Rusland naar het oosten te keren. Napoleon deed al dezelfde suggestie aan Alexander I om zo in Europa een lastige mededinger kwijt te raken. U kent wellicht ook die aardige briefwisseling tussen Nicki en Willi. Nicki, Nicholas II, laatste tsaar aller Russen, die van 1894 tot 1917 regeert, en Wilhelm II, de Duitse keizer, waren neven. Zij hebben een briefwisseling gevoerd, die een aardig beeld geeft van hun politieke opvattingen en doeleinden. "Willi" probeert voortdurend om Rusland naar het oosten te leiden. Hij zegt tegen zijn neef dat Rusland "een speciale taak heeft in het oosten", dat het het christendom en de cultuur moet uitdragen in het Verre Oosten, in China enz. De Duitse keizer heeft daarbij de duidelijk politieke bedoeling om zo voor Duitsland zelf aan zijn oostgrens een mededinger kwijt te raken. Stalin en Molotov hadden in 1940 Hitlers bedoelingen wel door. Het enige dat Molotov dan nog verzoekt is dat Duitsland van Finland af zal blijven, omdat dat land heel dicht aan de Sovjet-Unie grensde. De episode illustreert zeer duidelijk hoezeer de Sovjet-Unie dacht in termen van machtspolitiek, van machtssevenwicht en van invloedssfeer.

Er is nog een ander mooi moment waaruit blijkt hoe Stalin in termen van machts-evenwicht dacht. Dit is vlak nadat de Sovjet-Unie door Hitler is aangevallen, tijdens een bijeenkomst tussen Churchill en Stalin. Stalin stelt dan Churchill voor om een geheim protocol aan het Engels-Russische verdrag dat al gesloten is toe te voegen. In dat protocol zou moeten staan, ten eerste dat de Sovjet-Unie de grenzen van 1941 zal houden (oost-Polen, de Baltische landen, die de Sovjet-Unie gekregen had in het verdrag met Hitler van '39), en voorts dat Engeland dan rechten zou krijgen op militaire bases in Frankrijk, België, Nederland, Denemarken en Noorwegen. Zoals U ziet, zeer plastische voorstellen van Stalin, geen getob over wat het proletariaat in de westeuropese landen daarvan zou vinden, maar gewoon duidelijke afspraken over machtsverdeling.

Er is nog zo'n moment, maar dan veel meer in een situatie van kracht wat de Sovjet-Unie betreft. Dit is in oktober 1944. Dan is Stalingrad voorbij, dan zijn de Russische legers al flink in opmars en richten ze hun militaire activiteiten vooral naar de Balkan om Oost-Europa in hun greep te krijgen. De meeste deskundigen zijn het er toch wel over eens dat Berlijn veel eerder had kunnen vallen als de hoofdmacht van het rode leger zich op Berlijn gericht had. Maar Stalin had meer belangstelling voor Oost-Europa, omdat hij daar in het na-oorlogse Europa invloed wilde hebben. Churchill ziet die ontwikkelingen met grote zorg. Roosevelt wil van geen politieke regelingen weten. Hij wil alle problemen na de oorlog oplossen in de Verenigde Naties, maar de realist Churchill wil nu al concrete afspraken maken. Hij gaat daartoe in oktober 1944 naar Moskou. Dan komt de overeenkomst tot stand (op het "vodje papier") waarvan Churchill later zegt dat hij er zich enorm over schaamde. Het betrof een regeling waarbij de Sovjet-Unie in Roemenië en Bulgarije een overwicht zou krijgen, waarbij Griekenland aan Engeland zou toevallen en de invloed in Hongarije en Joegoslavië gedeeld zou worden. Deze regeling had misschien wel kunnen werken en heeft waarschijnlijk wel enige invloed gehad (dit is te merken aan de terughoudendheid van Stalin ten aanzien van de Griekse burgeroorlog). Het was geen akkoord, zoals vaak gesuggereerd is. Het was slechts een "vodje papier" waarbij Stalin en Churchill het oneens waren wie het zou bewaren. Stalin heeft het zelfs niet eens ondertekend, hij heeft er slechts een accoord-teken onder gezet. Roosevelt wilde van deze informele afspraak niets weten, maar het was wellicht toch een betere manier van zaken doen dan waarop het nu gegaan is. Roosevelt wantrouwde Churchill enorm, zoals Amerika Engeland überhaupt wantrouwde als een "stronghold of outdated imperialism". Hij wilde af van al die koloniën, hij wilde de wereld besturen via de Verenigde Naties en daar moest de Sovjet-Unie in worden opgenomen. Roosevelt is duidelijk zeer welwillend geweest ten opzichte van Stalin, om deze te winnen voor het idee van de Verenigde Naties. Hij weigerde ook om Churchill vóór de topconferentie op Jalta te ontmoeten, om bij Stalin niet het idee te wekken dat er al afspraken vooraf gemaakt waren. Tijdens deze conferentie maakt hij allerlei bakkige opmerkingen tegen Churchill om Stalin te laten blijken dat hij het heus niet zonder meer met die "Engelse kolonialist" eens is. Van deze Amerikaanse politieke filosofie kan men toch wel zeggen dat zij iets zeer naïefs had, iets zeer moralistisch en legalistisch.

Misschien beleven we vandaag de dag een herleving onder Carter van ditzelfde soort ideeën, waar men in de praktische politiek niet altijd even veel mee kan beginnen. De Amerikanen deden in die dagen een beetje denken aan een soort zendelingen in het oerwoud van de politiek, die allerlei mooie dingen riepen, terwijl de mensen om hen heen elkaar de hoofden afhakten. De wereld was in 1944/45 lang niet zo mooi als de Amerikanen zich dat voorstelden. Men kon de wereld niet "safe for democracy" maken, samen

met een man als Stalin die, als hij over democratie sprak, daar duidelijk iets anders mee bedoelde. Zo kwam men wel vaak tot een papieren overeenstemming, zoals bv. de "Declaration on Liberated Europe", waar allerlei mooie dingen in stonden, bijv. dat er overal vrije verkiezingen gehouden moesten worden en dat er overal regeringen moesten komen in overeenstemming met de wil van het volk.

De Amerikanen waren, én door de geschiedenis, én door hun geografische ligging een uiterst verwend volk. Het was een volk dat zich heerlijk in een groot land had kunnen ontwikkelen, met enorm veel grondstoffen en geen vijandige buurlanden en dan nog omringd door twee oceanen. Het begrip "security" moest dus voor de Amerikanen een totaal andere betekenis hebben in hun geografische omstandigheden dan voor de Sovjet-Unie, dat al vaak in zijn geschiedenis aanvallen van vijandige legers had ondergaan.

Stalin stond dus voor heel andere problemen en kon met Roosevelt niet zoveel beginnen, al profiteerde hij wel van zijn naïeviteit. De kern van het probleem wat Oost-Europa betreft was toch eigenlijk dat het westen wilde dat de nieuwe regeringen in Oost-Europa en op de Balkan democratische regeringen zouden zijn en dat er vrije verkiezingen moesten komen, terwijl de Sovjet-Unie wilde dat ze vriendschappelijk ten aanzien van het Kremlin zouden staan. Dit laatste wilde het westen natuurlijk ook, alleen kon het een niet met het ander samengaan, want democratische regeringen zouden nooit vriendschappelijk staan t.o.v. de Sovjet-Unie en daarom voor dit land onaanvaardbaar zijn. Stalin heeft dit dilemma zelfs in Potsdam met zoveel woorden naar voren gebracht: "Een vrij gekozen regering in elk van deze landen zou een anti-sovjet regering zijn en dat kunnen wij niet toestaan". Aangezien het rode leger er stond, betekende dat het einde van de democratie in Oost-Europa. De geografische ligging besliste dus over de oosteuropese landen, niet de kracht van de communistische partijen daar. Dit kan men nog eens vaststellen aan de hand van het feit dat veel van die communistische partijen in Oost-Europa met name in Roemenië, Polen en Hongarije erg klein waren.

Tot slot moeten we bedenken dat de huidige westerse analyses het weliswaar aanneemelijk maken dat Stalin bij zijn acties in Oost-Europa na de oorlog waarschijnlijk geen offensieve bedoelingen gehad heeft. Het lijkt wel zeer onwaarschijnlijk, want de Sovjet-Unie lag in puin, de economie had zwaar geleden, en Amerika bezat de atoombom, terwijl de Amerikaanse economie op volle toeren draaide. De Sovjet-Unie wilde alleen zijn belangen in Oost-Europa veiligstellen. Maar aan de andere kant kan men zich toch ook voorstellen dat de tijdgenoten dat niet in de gaten hadden. Ze zagen hoe het rode leger in Oost-Europa tekeer ging, de democratische vrijheden daar om zeep hielp, niet communistische politici arresteerde en soms om het leven bracht en met de verkiezingen knoeide. Dan volgt in februari 1948 de putsch in Praag, en probeert het Kremlin West-Berlijn, uiteraard een zwakke schakel, af te snijden. Het was allemaal heel anders dan ook linkse welwillende democratische mensen in het westen zich hadden voorgesteld. Wat dan volgt, is een enorme deceptie, afwijzende reacties, angst en onzekerheid over de bedoelingen van Stalin. Zeker is dan wel dat de betere wereld na de tweede wereldoorlog waarvan miljoenen mensen gedroomd hadden, al snel een illusie blijkt te zijn.

Prof. Dr. J.W. Bezemer

DE ECONOMISCHE POLITIEK VAN STALIN. INDUSTRIALISATIE EN COLLECTIVISATIE.

Ik zal het dit uur hebben over het begin van de industrialisatie in de Sovjetunie en over de daarmee gepaard gaande collectivisatie van de landbouw. Dat is in de geschiedenis van de Sovjetunie een buitengewoon belangrijke gebeurtenis geweest, omdat in die tijd, zo omstreeks 1930, de grondslagen zijn gelegd voor de huidige sovjetmaatschappij. Ik zal niet proberen een korte economische geschiedenis van het tijdperk van Stalin (1928 - 1953) te geven. Ik zal mij concentreren op de verknoping van industrialisatie en collectivisatie en de gevolgen daarvan.

U heeft aan mijn stellingen kunnen zien dat ik iets wil zeggen over de tijd vóór de revolutie. Ik wil namelijk constateren dat de industrialisatie van Rusland vóór de revolutie was begonnen. Men moet niet denken dat Rusland in 1917 een stagnerend agrarisch land was. Rusland was een land waar de industrialisatie, de modernisering van de economie, was begonnen. Het was duidelijk een zeer dynamische maatschappij. In de jaren '90 van de negentiende eeuw, onder het bewind van de bekwame minister van financiën Sergius Witte, groeide de Russische industrie met zo'n acht percent per jaar, wat, zeker voor die tijd, een zeer hoog groeitempo is. Over de veel langere periode van 1885 tot 1913 was de industriële groei nog altijd ruim vijf percent per jaar. Dit ondanks de gebruikelijke recessies en de grote politieke crisis van 1905.

Rusland was dus bezig zich te ontwikkelen tot een industriële mogendheid, al was het nog steeds een agrarisch land waarin driekwart van de bevolking werkzaam was in de landbouw. In die industrialisatie speelden (het zijn misschien dingen die u wel weet die ik nu zeg, maar het is wel goed ze even te memoreren) buitenlandse kapitaal en buitenlandse ondernemers een heel belangrijke rol. De Russische regering heeft de industrialisatie bewust bevorderd en heeft ook de import van buitenlandse kapitaal en het optreden van buitenlandse ondernemers bewust bevorderd. Om de grootscheepse import van buitenlandse kapitaal te kunnen financieren moest de Russische regering het staatsbudget in evenwicht houden en zorgen voor een overschot op de handelsbalans. De voornaamste exportprodukten van Rusland, dat weet u, waren landbouwprodukten. De leveranciers van die produkten, de boeren, waren tegelijk de belangrijkste belastingbetalers. Je zou daarom kunnen zeggen dat onder het "systeem van Witte" de boeren het gelag van de industrialisatie moesten betalen. Zij hadden het moeilijk.

Nu verkeerde de Russische boerenbevolking aan het eind van de negentiende eeuw nog om andere redenen in moeilijke omstandigheden. U weet ongetwijfeld dat bij de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 de Russische regering de zaken zo had geregeld dat een belangrijk deel van de grond aan de boeren werd toegewezen. De emancipatie in Rusland was een bevrijding met kant. Maar in de loop van de volgende decennia greep in Rusland op het platteland een soort van bevolkingsexplosie plaats, waardoor de druk op het land sterk toenam. Er waren verschillende mogelijkheden om deze druk te verlichten: door emigratie van boeren naar de stad, door uitbreiding van het landbouwareaal of door verhoging van de produktiviteit van de landbouw. Maar langs geen van deze drie wegen werd aan het eind van de negentiende eeuw voldoende verlichting bereikt. De industrialisatie schiep wel werkgelegenheid buiten de landbouw, maar niet genoeg om in korte tijd de snelle bevolkingsaanwas op te vangen. Op de details zal ik niet ingaan. Ik volsta met te constateren dat de agrarische armoede heeft bijgedragen tot het ontstaan van een ernstige politieke crisis aan het begin van de twintigste eeuw.

De revolutie van 1905, die uiteraard nog veel meer kanten heeft gehad, is gepaard gegaan met veel onrust op het platteland. In de winter van 1905 op 1906 was het Russische platteland in de greep van een complete *jacquerie*. De Russische regering heeft het land tenslotte weer onder controle gekregen. Maar zij had uit de agrarische onrust wel iets geleerd. Daarmee zorgde de revolutie van 1905 voor enkele politieke doorbraken. Een van die doorbraken was dat de regering de belastingdruk op de boerenbevolking aanzienlijk verminderde, een tweede dat zij op grote schaal en zeer energiek de emigratie van boeren naar Siberië en Kazachstan is gaan bevorderen. Een derde doorbraak bestond uit een versnelde overdracht van het resterende grootgrondbezit aan de boeren, als gevolg van een grotere bereidheid van de kant van de bezitters (die de schrik deerlijk in de benen was geschoten) om te verkopen en van krachtige steun van de regering bij de financiering van deze overdracht. In 1913 was ongeveer tachtig percent van de landbouwgronden in handen van de boeren en van de rest werd nog een belangrijk deel gepacht door diezelfde boeren. U moet niet denken (dit is een zeer hardnekkige voorstelling onder het Westers publiek) dat Rusland in 1913 een land was van grootgrondbezitters, van enorme latifundia, bewerkt door dagloners. Dat is niet zo. Rusland was een land van kleine boeren.

Tenslotte werd ook begonnen met het scheppen van zekere voorwaarden voor een verhoging van de produktiviteit van de landbouw.

Wat de verhoging van die produktiviteit in hoge mate in de weg stond was dat de Russische regering in 1861 om politieke en administratieve redenen een traditionele agrarische instelling in stand had gehouden, die bekend staat als *mir* of dorpsgemeenschap. Binnen het kader van die dorpsgemeenschap werd een zeer traditioneel systeem van landbouw bedreven, met *open fields*, verdeeld in *strips*, met *Flurzwang*, met een drieslagstelsel, kortom met al die kenmerken van de traditioneel landbouwsysteem die u zich wel uit uw geschiedenisboekjes zult herinneren. Daar kwam nog bij dat in het grootste deel van Rusland de gewoonte bestond het land op gezette tijden opnieuw te verdelen tussen de boerengezinnen naarmate de samenstelling van die gezinnen veranderde. U begrijpt dat een dergelijk landbouwsysteem en een dergelijk systeem van landgebruik niet zo geschikt is voor een modernisering van de landbouw.

De Russische regering had de dorpsgemeenschap in stand gehouden, ondermeer omdat zij de overtuiging had dat deze het ontstaan van een agrarisch proletariaat zou verhinderen. Onder de indruk van de revoluties van 1848 was zij in het proletariaat het grootste gevaar voor de bestaande orde gaan zien. Maar na de revolutie van 1905 kwam zij tot het inzicht dat het niet erg was als er een proletariaat ontstond, maar dat het erg was als er geen bourgeoisie ontstond, geen stand van welvarende boeren, die de gevestigde orde kon schragen. Dat inzicht lag ten grondslag aan de politiek van Peter Stolypin, na 1905 premier van Rusland. Hij deed een poging de Russische dorpsgemeenschap te ontbinden en te vervangen door een systeem van familiebedrijven, zoals men dat kende in Denemarken en Nederland. Er zijn in die tijd Russische landbouwkundigen naar onze contreien gestuurd om ons systeem te bestuderen. De motieven van Stolypin waren vooral politiek: een stabiele en conservatieve boerenstand te kweken. Maar in haar economische consequenties opende zijn politiek een duidelijk uitzicht op de modernisering van de Russische landbouw.

Wat waren nu de gevolgen van de revoluties en de burgeroorlogen van de jaren -1921?

Voor de industrie waren die desastreus. Veel van de bestaande uitrusting werd vernietigd of beschadigd. Het leidinggevend personeel verdween in groten getale naar het buitenland, niet alleen de "kapitalisten", maar ook de managers en de ingenieurs. De kans op

buitenlandse investeringen was praktisch verkeken door de nationalisatie van de industrie en de annulering van de staatsleningen. In de jaren '20 zijn er nog wel onderhandelingen gevoerd om tot een schikking te komen met de buitenlandse eigenaren, maar zonder succes, en Rusland heeft diensgevolge zijn industrialisatie moeten voortzetten zonder een beroep te kunnen doen op de buitenlandse kapitaalmarkt.

Dat wat de industrie betreft. Wat de landbouw betreft waren de gevolgen van de revolutie eveneens desastreus. U heeft natuurlijk allemaal wel eens gehoord van de grote hongersnood die Rusland na afloop van de burgeroorlog teisterde. Die veroorzaakte verschrikkelijk lijden, waaraan de goede oogst van 1922 echter meteen een einde maakte. Op de lange baan was belangrijker dat de revolutie had geleid tot de volledige triomf van het traditionele systeem van landbouw over de kiemen van een moderne landbouw. Wat er aan grote commerciële bedrijven had bestaan, werd verdeeld onder de boeren. De zogenaamde Stolypinboeren, die uit de *mir* waren getreden en gesloten familiebedrijven hadden gevormd, werden gedwongen weer in de schoot van de dorpsgemeenschap terug te keren. De Russische landbouw werd thans vrijwel geheel beheerst door de dorpsgemeenschap.

Nu zal het u bekend zijn dat de marxisten zich een socialistische maatschappij altijd hebben voorgesteld als een industriële maatschappij. Maar de revolutie van 1917 in Rusland bracht marxisten aan de macht in een land dat groot was en rijk gezegend door de natuur, dat getoond had dat het tot economische ontwikkeling in staat was, maar dat nog altijd een uitgesproken agrarisch land was, waar driekwart van de bevolking leefde van de landbouw. Op die situatie had Dr. Karl Marx zijn volgelingen niet voorbereid. Marx had een visie op de geschiedenis waarin de ontwikkeling van een industriële samenleving zich voltrekt in twee fasen. In de eerste fase bouwen de kapitalisten een industrie op door uitbuiting van het volk. In de tweede fase, wanneer die industrie tot ontwikkeling en rijpheid is gekomen, neemt de socialistische beweging, die groot is geworden door de verontwaardiging van het volk over die uitbuiting door de kapitalisten, de industriële uitrusting over en geeft het volk de welstand die hiervoor mogelijk is geworden. In het licht van die voorstelling was de revolutie in Rusland vanuit marxistisch gezichtspunt prematuur. Dat was ook de mening van veel Russische marxisten. Lenin en zijn volgelingen, die zich terdege van het probleem bewust waren, rechtvaardigden hun groep naar de macht in Rusland door hem in een internationaal kader te plaatsen: de revolutie in Petrograd zou het signaal zijn voor marxistische revoluties in de Westeuropese landen, die wel rijp waren voor een socialistische ordening van de maatschappij. Als daar eenmaal het socialisme had gezegevierd zouden de Westeuropese socialisten hun Russische kameraden helpen hun achterstand snel en pijnloos in te halen door wat wij tegenwoordig ontwikkelingshulp zouden noemen. Maar, zoals u weet, is de socialistische revolutie in West-Europa uitgebleven.

De vraag rees: wat nu? Was de burgeroorlog dan om niet gevoerd en het communistisch regiem gedoemd te gronde te gaan in zijn wezensvreemde Russische milieu?

In antwoord op die bange vraag deed Stalin in 1924 een uitspraak (later "theorie" genoemd) die luidde: het socialisme in één land, en met name in Rusland, is mogelijk. Dat is een befaamde uitspraak, die u allemaal wel zult kennen. Maar u moet wel beseffen dat Stalin bij socialisme in één land in de dagen dat hij dit idee lanceerde, niet dacht aan een programma van geforceerde industrialisatie. Dat betekende het socialisme in één land in 1924 helemaal niet, al is men natuurlijk onder de indruk van hetgeen zou volgen geneigd dit te denken. Stalin verklaarde zich in die dagen juist tegen geforceerde industrialisatie en deed de plannen van zijn rivaal Trotski schamper af als "superindustrialisatie". Het zou volgens Stalin ook zonder die fantastische plannen allemaal best in orde komen. Hij vertelde er allen niet bij hoe.

De vraag hoe socialisten een land moeten industrialiseren (dat een socialistische staat een industriestaat zou zijn, daarover waren alle communisten het eens) heeft in de jaren '20 aanleiding gegeven tot interessante debatten. De meest markante deelnemers aan deze debatten waren Nicolaas Boecharin en Eugenius Preobrazjenski, de auteurs van het tegenwoordig naar het schijnt ten onzent weer populaire "ABC van het communisme".

Preobrazjenski goot zijn beschouwingen over dit onderwerp in een zeer uitdagende vorm. Hoe, vroeg hij zich af, hebben de kapitalisten de kapitalen vergaard, noodzakelijk voor de opbouw van een industrie. Wel, gelijk iedere marxist weet: door uitbuiting, — door uitbuiting van de koloniale volken, van de arbeiders en van de boeren. Koloniën hebben we niet, de arbeiders uitbuiten kunnen we niet, want dan zouden we onszelf moeten uitbuiten. Blijven over de boeren. Wij moeten, concludeerde Preobrazjenski, van de kleinburgerlijke producenten (een marxistisch woord voor boer) niet minder, maar meer nemen dan de kapitalisten hebben gedaan. Hij beval daarom ongeveer dezelfde middelen aan die Sergius Witte aan het eind van de negentiende eeuw ook had toegepast: het aandraaien van de belastingschroef en een prijspolitiek die ongunstig was voor de agrarische producent: relatief hoge landbouwprodukten. Dat waren wat rauwe opvattingen die een politicus beter voor zich kan houden, althans niet uit de beslotenheid van de binnenkamer laten ontsnappen.

Tegen Preobrazjenski kwam Nicolaas Boecharin in het geweer. Boecharin was niet alleen een vooraanstaand marxistisch intellectueel, maar ook een vooraanstaand politicus, lid van het Politbureau en bondgenoot van Stalin. Voor hem was het voortbestaan van het communistisch regiem afhankelijk van zijn vermogen de boeren te vriend te houden. De theorieën van een man als Preobrazjenski, die ik zojuist heel kort heb weergegeven, waren voor hem niets anders dan een recept voor politieke zelfmoord. U moet zich het communistisch regiem van de jaren '20 voorstellen als een hulkje op een enorme oceaan van boeren. En wat wilde Preobrazjenski? Op die oceaan een orkaan ontketen! Wat er dan met dat hulkje zou gebeuren was voor Boecharin zonneklaar: in chaos en hongersnood zou het te gronde gaan. Boecharin was net als alle andere communistische leiders overtuigd van de noodzaak van industrialisatie. Alleen, hij vond dat men daarbij rekening moest houden met de belangen van de boerenstand. Dat betekende dat men een zekere nadruk moest leggen op de produktie van verbruiksgoederen die de boerenstand ten goede zouden komen en dat men een prijspolitiek moest voeren die het voor de boerenstand aantrekkelijk maakte de produktie te vergroten, en desnoods maar genoeg moest nemen met een wat lager tempo van industrialisatie.

Het debat van die jaren ging in de grond van de zaak over de vraag welke offers men de bevolking terwille van de industrialisatie kon opleggen. Stalin hield zich in dit debat min of meer op de vlakte. Voorzover hij wat zei, steunde hij Boecharin, die hij nodig had in zijn strijd tegen mensen als Trotski, die overhielden tot de denkbeelden van Preobrazjenski. Maar tegen het eind van de jaren '20 had hij Trotski en zijn medestanders verslagen en daardoor de steun van Boecharin niet meer nodig. In diezelfde tijd had de Russische industrie zich min of meer hersteld van de rampen van de revolutie en de burgeroorlog. Het probleem van de expansie van de industrie werd nu acuut. Stalin moest met een eigen oplossing komen. Die oplossing bleek heel eenvoudig: hij ontkennde dat er een probleem was. Volgens het eerste Vijfjarenplan zou de Sovjetunie niet minder dan 30 percent van haar nationale inkomen gaan investeren, wat een uitzonderlijk hoge investeringsquote is, en tegelijkertijd beloofde het de bevolking een stijging van het verbruik met niet minder dan 75 percent. Dit was propagandistische onzin. Wat er onder het eerste Vijfjarenplan in de economie van de Sovjetunie gebeurde, hield geen enkel verband met dit plan.

Maar propaganda was nodig. Die propaganda heeft, zoals u weet, een geweldige rol gespeeld in het industrialisatieoffensief dat Stalin aan het eind van de jaren '20 lanceerde. Je kunt zeggen dat eigenlijk voor de eerste keer in de geschiedenis de industrialisatie aan een volk werd voorgesteld, en ook opgelegd, als een taak van de gehele natie, waarvoor ieder zich persoonlijk had in te zetten. De inspiratie van die propaganda was tweeledig. Aan de ene kant socialistisch, dat hoef ik voor u niet nader toe te lichten: men was bezig het socialisme op te bouwen. Maar in deze zelfde periode begint ook een ander element een rol te spelen: het nationalisme. In een redevoering van 7 november 1929, uitgesproken ter gelegenheid van de herdenking van de Oktoberrevolutie, een van die redevoeringen die de toon van die jaren zetten, zei Stalin: "Wij gaan met volle vaart langs de weg van de industrialisatie naar het socialisme, onze oudvaderlandse achterlijkheid achter ons latend. Wij worden een land van metaal, een land van auto's, een land van tractoren. En wanneer wij de USSR in een auto zetten en de moezik op een tractor, laten de geachte heren kapitalisten, die zo trots zijn op hun civilisatie, dan maar eens proberen ons in te halen. Dan zullen we wel eens zien welke landen achterlijk en welke landen progressief zijn". Hier hoort u het nationalisme al duidelijk door de socialistische terminologie heen klinken, een nationalisme dat onder Stalins bewind steeds sterker is geworden en tenslotte de boventoon is gaan voeren.

Wat Stalin beloofde, was snelle industrialisatie en snelle groei van de welvaart. Dat was, zoals ik u reeds gezegd heb, gewoon een ontkenning van het bestaan van het probleem waarover Boecharin en Preobrazjenski hadden gediscuteerd. Natuurlijk wist Stalin wel dat dat probleem bestond en binnenskamers liet hij heel andere geluiden horen. Binnenskamers heeft hij gezegd: "Wij moeten een tribuut heffen van de boerenbevolking, want wij hebben geen oorlogsbuit zoals Duitsland na de Frans-Duitse oorlog, we hebben geen koloniën die we kunnen leegplunderen, wij kunnen ook geen buitenlandse leningen krijgen en geen buitenlandse kredieten, wij moeten het allemaal zelf doen en de voornaamste bron van onze middelen zijn de boeren." In feite was Stalin uitgekomen bij de opvattingen van Preobrazjenski. Alleen: het mocht niet gezegd worden. Hoewel de communisten vanaf het begin niet hebben uitgemaakt door waarheidlievendheid, kan men zeggen dat nu eerst het Grote Liegen begint dat zulk een verstikkende invloed heeft gehad op het openbare leven in de Sovjetunie.

Het debat van de jaren '20 was geen debat voor of tegen industrialisatie, maar een debat over methoden en tempo. Boecharin wilde de ontwikkeling van de industrie laten steunen op een gelijktijdige ontwikkeling van de landbouw. Kort gezegd: hij wilde de boeren meer laten leveren door hen meer te laten produceren, niet door hen meer af te pakken.

Hogere produktie van de landbouw betekende modernisering van de landbouw. Maar hoe moest dit gebeuren? De uitkomst van de revolutie was de volstreekte zegepraal van het traditionele landbouwsysteem geweest, gelijk we hebben gezien. De vooruitzichten voor een modernisering van de landbouw waren onder dit systeem niet gunstig. De Russische agrarische socialisten, die door de communisten zonder pardon van het politieke toneel waren verdreven, hadden vóór de revolutie gehoopt dat onder dit systeem niettemin aanzienlijke verbeteringen zouden kunnen worden doorgevoerd, maar dit zou op zijn minst een werk van lange adem zijn geweest. Het communistisch regiem besteedde aan deze ideeën geen aandacht; het zag slechts twee wegen naar modernisering: de weg van het individualisme en de weg van het collectivisme, de stichting van familiebedrijven gelijk die van de Stolypinboeren of de stichting van landbouwcoöperaties en staatslandbouwbedrijven. Het eerste was om ideologische en politieke redenen onaanvaardbaar, het

zou, naar de communisten vreesden, de herrijzenis van het kapitalisme inluiden; voor het tweede toonden de boeren geen enkele belangstelling. De weinige coöperaties die in de jaren '20 in Rusland bestonden waren in den regel gesticht door stadse idealisten die op een voormalig landgoed een commune hadden ingericht en waren gaan boeren.

Het kwam er op neer dat politiek en economie met elkaar in botsing kwamen: het meer welvarende deel van de Russische boerenstand, dat de landbouw vooruit had kunnen helpen, werd door het regiem beschouwd als een gevaar voor zijn voortbestaan. Zeker, in 1925 heeft Boecharin in een onbewaakt ogenblik de boeren de woorden van de Franse staatsman Guizot toegeroepen: "Verrijkt u!", maar die uitroep heeft hij haastig weer moeten inslikken. In de jaren had het het regiem eigenlijk geen consistente agrarische politiek.

Aan het eind van de jaren '20, toen het eerste Vijfjarenplan van stapel liep, ontstonden er grote moeilijkheden in het verkeer tussen stad en land. De boeren leverden naar de toegenomen behoeften van de staat te weinig graan af tegen de door de staat vastgestelde prijzen. Stalin ging de boeren te lijf met de oude middelen uit de tijd van de burgeroorlog, met rekwisities en arrestaties. Boecharin kwam hiertegen in verzet: hij wilde de problemen oplossen door de boeren betere prijzen en meer verbruiksgoederen aan te bieden. Boecharin verloor de strijd en daarmee ook al zijn invloed op de regeringspolitiek. In de Grote Terreur van de tweede helft van de jaren '30 werd hij om het leven gebracht, evenals trouwens zijn tegenstander Preobrazjenski. Stalin nam nu het heft geheel in handen en dreef zijn oplossing van het graanprobleem door: de collectivisatie van de landbouw die in de herfst van 1929 begon.

Door de collectivisatie van de landbouw werden 24 miljoen kleine boerenbedrijven vervangen door 240.000 kolchozen. Dat was een gigantisch sociale revolutie, die van de ene dag op de andere het traditionele levenspatroon van meer dan honderd miljoen mensen vernietigde. Dat ging uiteraard niet vrijwillig. Een grote politiemacht en duizenden communisten werden naar het platteland gestuurd en stelden daar een schrikbewind in. Zij kregen uit Moskou de richtlijn mee dat drie à vier percent van de boerengezinnen moest worden gedeporteerd *pour encourager les autres*, om de rest aan te moedigen lid te worden van de kolchoz. Men noemde dat dekoelakisatie. Na de dood van Stalin zijn in de Sovjetunie enkele studies over deze periode gepubliceerd, waarin min of meer wordt toegegeven dat in deze jaren een miljoen boerengezinnen is gedeporteerd. Dat komt neer op ongeveer vijf miljoen mensen. Westerse onderzoekers zijn geneigd te denken dat het er nog meer zijn geweest, wellicht zelfs tien miljoen. De mannen werden in vele gevallen naar concentratiekampen overgebracht. Het is in de tijd van de collectivisatie van de landbouw (1929-1934) dat die geweldige wereld van concentratiekampen is ontstaan, die zo kenmerkend is geweest voor het regiem van Stalin en waaraan Alexander Solzjenitsyn de naam van Goelag Archipel heeft gegeven. De eerste bewoners daarvan waren eenvoudige boerenmensen die het ongeluk hadden de communistische sociale ingenieurs voor de voeten te lopen.

Stalin streefde met de collectivisatie van de landbouw twee doeleinden na. Het eerste doel was de modernisering van de landbouw door de vorming van grote voor modernisering vatbare bedrijven. Het tweede doel was de vergroting van de bijdrage van de landbouw aan de kapitaalvorming ten behoeve van de expansie van de industrie. Dat was de theorie. De praktijk pakte anders uit.

Stalin begon de collectivisatie van de landbouw zonder duidelijk omlijnde denkbeelden over de vorm van de nieuwe agrarische orde. De collectivisatie was in veel opzichten niets anders dan een kolossale politieke improvisatie. Eerst tegen het midden van de jaren

'30 begon de nieuwe agrarische orde vaste vorm aan te nemen. Die zag er in grote lijnen aldus uit: De kolchozen waren verplicht een groot deel van hun produkten aan de staat te leveren tegen prijzen die door de staat zeer laag werden gehouden, zo laag dat men voor de jaren na de oorlog haast kan spreken van gratis leveringen. De boeren ontvingen hun loon na afloop van de oogsttijd, in hoofdzaak in natura (in graan). Wat voor verdeling onder de kolchozenboeren beschikbaar kwam, was wat er van de oogst overbleef na aftrek van de leveranties aan de staat en van de reserveringen voor zaaigoed en voor veevoer. Het inkomen van de boeren uit de kolchoz was dus een restpost die van jaar tot jaar en van plaats tot plaats onderhevig was aan grote schommelingen.

Het inkomen uit de kolchoz was onvoldoende om zelfs in het meest schamele levensonderhoud van een boerengezin te voorzien. Daarom mocht een kolchozboer een minuscule eigen bedrijfje houden met een kwart tot een halve hectare grond, een koe, een paar varkens, een paar schapen of geiten, kippen enzovoorts. Voorwaarde was dat het gezin een bepaalde hoeveelheid arbeid per jaar voor de kolchoz verrichtte. Het systeem doet denken, gelijk u ziet, aan een systeem van herendiensten.

Het collectieve landbouwstelsel is zeer geschikt gebleken om de levensstandaard van de boerenbevolking omhoog te drukken en gedurende vele jaren laag te houden. Men hoort dan ook vaak de mening verkondigen dat het beantwoord heeft aan zijn doel: middelen over te hevelen uit de landbouw naar de industrie. Maar op dat idee valt wel het een en ander af te dingen. Want de collectivisatie heeft in eerste instantie catastrofale gevolgen gehad. Ontzaglijk veel mensen zijn om het leven gekomen, hetzij in de deportatieoord en de concentratiekampen, hetzij tengevolge van de grote hongersnood die in de winter van 1932 op 1933 op het platteland uitbrak, omdat de staat bij de kolchozen zoveel graan had weggehaald dat er voor de boerenbevolking niet genoeg overbleef om de winter door te komen. Daarnaast vond er in de jaren van de collectivisatie een grote vernietiging van kapitaal plaats: de veestapel werd gehalveerd en de inventaris van de gedeporteerde boeren ging in den regel verloren. De vernietiging van een groot deel van de levende trekkracht in de landbouw (paarden en ossen) dwong tot haastige investeringen in tractorenfabrieken. Men kan daarom zeer goed de stelling verdedigen dat de collectivisatie in eerste aanleg helemaal niet heeft bijgedragen tot de kapitaalvorming in de industrie, maar, integendeel, kapitaal aan de industrialisatie heeft onttrokken.

Wat de tweede doelstelling van de collectivisatie betreft — de modernisering van de landbouw — daarvan is evenmin iets terechtgekomen. In 1953, toen Stalin overleed, was de gemiddelde graanopbrengst in Rusland niet hoger dan in de jaren '20, toen de traditionele landbouw het Russische platteland nog volledig beheerste. De veestapel was kleiner dan in 1928. Je kunt dus zeggen dat onder het collectieve landbouwstelsel de Russische landbouw gedurende vijftien jaren volledig heeft gestagneerd. De jaar in, jaar uit, herhaalde beweringen dat de Sovjetunie de meest moderne, de meest gemechaniseerde landbouw ter wereld had, waren niets anders dan holle grootspraak.

Niettemin: Rusland is een machtige industriestaat geworden, en de grondslagen daarvan en die van de gehele sovjetmaatschappij zijn in die jaren gelegd. De meest aanneembare rechtvaardiging van de barbaarse middelen die Stalin daarbij heeft gebruikt, luidt dat wat Stalin deed noodzakelijk was om het voortbestaan van de natie te verzekeren. Met dit argument heeft ook Stalin destijds zijn nietsontziende economische en sociale politiek verdedigd. In 1931 stelde hij in een redevoering de retorische vraag of het niet wat kalmer aan kon. Zijn antwoord luidde neen, want: "Het tempo verlagen betekent achterblijven. En de achterblijvers worden verslagen. Maar wij willen niet tot de verslagenen behoren." En hij besloot met de woorden: "Wij zijn vijftig tot honderd jaar achter op de

moderne landen. Wij moeten die achterstand in tien jaar inlopen. Of wij doen dat, of wij worden vermorzeld." Weinig meer dan tien jaar later vielen de Duitse legers de Sovjetunie binnen. Hoe zij het hebben moeten afleggen tegen de Russische militaire macht, ligt nog vers in het geheugen.

De ontberingen die Stalin de bevolking van de Sovjetunie oplegde waren des te groter, omdat de industrialisatie vrijwel uitsluitend gericht was op de ontwikkeling van een zware en daarop stoelende militaire industrie. Staal, steenkool en machines, dat waren de goederen die moesten worden geproduceerd. Aan de groei van de produktie van deze goederen werd het welslagen van de Vijfjarenplannen afgemeten. De rest was bijzaak. Niet alleen de landbouw werd verwaarloosd, maar ook de industrie voor verbruiksgoederen en de woningbouw. De snelle groei van de steden waarmee de industrialisatie gepaard ging, leidde tot het ontstaan van de meest fantastische woningtoestanden.

Ook op het militaire argument ten gunste van Stalins methoden laat zich wel het een en ander afdingen. Men kan zich afvragen, en kritische sovjethistorici hebben zich dat afgevraagd, of Stalin datgene wat hij op het punt van de opbouw van een militaire industrie in de jaren '30 bereikte, niet weer heeft tenietgedaan door zijn andere daden. Zij wijzen er onder meer op dat Stalin in de tweede helft van de jaren '30, gedurende de Grote Terreur, een groot deel van het officierscorps van het Rode leger heeft laten executeren en schrijven de grote nederlagen gedurende de eerste twee zomercampagnes toe aan de ontwrichting die het gevolg was van de dood van zoveel ervaren officieren in de voorgaande jaren. Grote stukken industrie die gedurende de jaren '30 met zoveel moeite en ontberingen waren opgebouwd, gingen tengevolge van deze nederlagen meteen aan het begin van de oorlog voor de Russische oorlogsinspanning verloren. Wapenleveranties van de westerse bondgenoten moesten deze verliezen weer proberen goed te maken.

Bij elke stap die de geschiedschrijver van het tijdperk van Stalin zet, rijzen zo twijfels aan de doelmatigheid van diens politiek. Maar zelfs wanneer men zou kunnen aantonen dat Stalins middelen de meest doelmatige waren om van Rusland een industriële wereldmacht te maken, dan nog zijn zij zo vredelijk geweest dat zij het doel ontluisteren, behalve misschien in de ogen van de meest fervente Russische politieke nationalist. Ik zou niet durven beweren dat in de geschiedenis het kwaad zichzelf straft. Maar het wordt toch ook niet altijd en overal door het succes uitgewist. Het kwaad dat onder Stalin is bedreven rust nog steeds als een loden last op Rusland. Chroesjtsjov heeft zijn land hiervan proberen te verlossen door een openbare biecht. Maar zijn biecht was zeer onvolledig en is door zijn opvolgers weer min of meer ingetrokken. Daardoor is Rusland een huis waarin de waarheid niet gezegd mag worden, een land dat zich geen rekenschap kan geven van zijn recente verleden, een land met een "ongelukkige" geschiedenis, zo u wilt.

Literatuur:

Alec Nove, *An economic history of the USSR*, 1972.

Alexander Erlich, *The soviet industrialization debate 1924-1928*, 1960.

Moshe Lewin, *La paysannerie et le pouvoir soviétique 1928-1930*, 1966.

Merle Fainsod, *Smolensk under soviet rule*, 1958.

De jaren dertig in de Sovjet-Unie. Een synoniem begrip voor terreur, voor opbouw van een persoonlijk gecontroleerde burokratie, van vestiging van het pseudo-socialistische stelsel van het stalinisme. Het is de periode waarin Stalins persoon en Stalins macht steeds meer naar voren komen als het dominerende en allesbepalende gezag. Het construeren van de persoonlijke macht, het opzijschuiven van de partij, het systematiseren van permanente controle op alle personen van hoog tot laag, het beheersen van alle maatschappelijke activiteit, het scheppen van een klimaat van angst: al deze elementen karakteriseren de politieke ontwikkelingen in de vooroorlogse dekade. Met dit algemene beeld voor ogen wordt op deze periode nader ingegaan en worden enkele nuanceringen aangebracht.

PERSOONSVERHEERLIJING

Het uiterlijke kenmerk van de era Stalin is de kolossale verheerlijking van zijn persoon, de *kult* litsjnosti*. Wat moeten we ons daarbij voorstellen? De talrijke borstbeelden en de vele duizenden geografische namen, zoals Stalingrad (al vanaf 1925), Stalino, Stalinabad, waren nog maar het oppervlakkige uiterlijk ervan. Belangrijker was het verheerlijkingsritueel dat in de partij, in de pers en op de vergaderingen volbracht werd. Er was geen redevoering, geen artikel of er werd in ruime mate eer bewezen aan de Leider, de *Vozjd*, die werd aangehaald als "onze wijze leraar", als "groot genie", als "de enige belangrijke man in de revolutie naast Lenin", als de grote deskundige op alle terreinen van wetenschap, en ga maar door. Was Stalins vijftigste verjaardag op 21 december 1929 al op deze wijze gevierd, de politieke campagne van het lofprijzingsritueel nam in de loop van de jaren dertig steeds meer toe. Wat waren de achtergronden?

Overmatige verering van de leider was geen nieuw verschijnsel in Sovjet-Rusland. Lenin werd door het — hem niet welkome — eerbetoon ver boven de andere leidende persoonlijkheden verheven en na zijn dood trad vergoddelijking in. De politieke erfenamen wrongen zich in bochten om zichzelf als de ware leninist te bewijzen. Naast dit argument is het van belang dat er al traditie was in de verheerlijking van een instantie die de uiterste wijsheid bezat: de partij, mystieke gelijkhebber bij uitstek, voor wie eigen denkbeelden werden opzijgezet of verguisd. De verklaring voor de manier waarop Stalin zich liet bewieroken wordt echter maar deels door het voorgaande gegeven en moet gecompliceerd worden met gegevens van Stalins eigen persoonlijkheid. Was hij dan persoonlijk zo ijdel, evenals Trotskij, maar in tegenstelling tot Lenin? Naar buiten toe liet Stalin zich zien als een bescheiden, matig man, die de redelijkheid leek te belichamen, een man van het compromis. Er is echter geen twijfel aan dat hij van de vleierij genoot en er een erkenning van zijn waarde in zag. De behoefte daaraan is terug te voeren op een *minderwaardigheids-complex*. Hij was immers altijd op de achtergrond geweest en was lang zonder bekendheid gebleven. Hij stond in de schaduw van de intellectuelen in de partijtop, van mensen zoals Trotskij die hem niet eens zag. De miskenning die hij erin voelde, terwijl hij zichzelf zag als de getrouwe, meest volgzaam, beste discipel van Lenin noopte hem zichzelf te bewijzen. Hij deed dat door te willen volbrengen wat zelfs Lenin niet was gelukt, namelijk het bereiken van het socialisme, anderzijds door zich te laten toejuichen. Stalin-biograaf Tucker gaat dieper in op de psyche van Stalin, waarbij hij wijst op een grote innerlijke onzekerheid. Ten gevolge van zijn behoefte om perfect te lijken.

Een belangrijk stuk verklaring van de extreme mate van verheerlijking ligt ook in de

burokratie. Waar men de mannen aan de top zag wedijveren om de Vozjd te loven, imiteerde men hen, uit vrees voor politiek onbetrouwbaar door te gaan en in de hoop op de sociale ladder te kunnen stijgen. Dit heeft vooral na 1933 gespeeld, toen de administratieve partijzuivering begon, die tot 1936 zou voortduren en toetreding van nieuwe leden tot de partij nagenoeg uitsloot. Dat de tweederangsleiders zich zo uitsloofden, komt omdat zij deelden in het uiterlijke eerbetoon. Hun namen werden in de geografie vastgelegd (Ordzjonikidze, Kuibysjev), hun portretten verschenen op de voorpagina's van de landelijke pers.

Het bewust propaganderen van de figuur van de alwetende leider, die in zijn gewoonten evenwel als eenvoudig man van het volk, wars van eerbetoon, wordt gepresenteerd, heeft ook een politiek doel gediend. Niet alleen de partijleden, maar ook de massa kon zich met dit imago identificeren. Men kon beter trouw zijn aan een persoon dan aan een anonieme socialistische staat, waaraan trouwens nog weinig te danken was. Althans voor de partijaktivist heeft de verheerlijking het beoogde succes gehad. Ook ten aanzien van de grote massa, met name onder de Russen, wordt aangenomen dat er sprake is van succes.

Een ruime omschrijving van het begrip persoonsverheerlijking werd door Chroesjtsjov in zijn destalinisatie-campagne gehanteerd. Hij duidde hiermee aan, dat Stalin alle gebruikelijke besluitvormingsprocedures doorbrak en persoonlijk zijn beslissingen nam. Dat hield in dat Lenin's normen voor het interne partijleven geschonden werden, aldus Chroesjtsjov, namelijk de kollektieve leiding. Persoonsverheerlijking werd zodoende gehanteerd om Stalin's boven de partij uitstijgende macht te karakteriseren, een deelaspect van zijn dictatuur. Het betrof in engere zin uiteraard het toenemend belang van Stalin's persoonlijke secretariaat, een onofficieel orgaan waarvan Stalin steeds meer gebruik maakte voor zijn beleid en de uitvoering ervan in plaats van de formele partijkanalen te volgen. Zeer persoonlijk aan Stalin gebonden, speelde A.N. Poskrebysjev als hoofd van het privé-secretariaat een duistere, doch invloedrijke rol.

NATIONALISME

De politieke veranderingen in de jaren dertig bevatten een reeks maatregelen die erop gericht waren de maatschappij te uniformeren en te centraliseren. De omwenteling van de industrialisatie en kollektivisatie had een enorme versterking van de politieke controle opgeleverd op het maatschappelijk-economisch gebied; deze controle werd nu uitgebreid tot alle gebieden. In de cultuur moesten de experimenten van de culturele revolutie der jaren 1929-31 (de aanval op de "bourgeois-intelligentia") verdwijnen. De schrijvers werden verenigd in één schrijversbond, die tot instrument van de partij werd. De kunst moest voortaan alleen ten dienste van de staat staan: het socialistisch realisme werd wet, alleen positieve helden werden getolereerd. De schrijvers moesten de beloften voor de toekomst maar vast als gerealiseerd beschouwen en in hun romans die toekomst als dagelijkse waarheid laten zien. Zij werden nu als ingenieurs van de menselijke ziel gezien. *Zjdanov*, na de oorlog bekend om zijn zuivering in de kunst, kwam nu al naar voren om op het schrijverscongres in 1934 de teugels aan te trekken. De wetenschappen werden inhoudelijk onder partijcontrole gesteld. Afwijkingen van de door de partij gesteunde visies werden niet toegestaan en krachtig bestreden. De bijzondere belangstelling van Stalin himself ging uit naar de geschiedschrijving. In 1931 greep hij persoonlijk via een brief aan het partijtijdschrift voor geschiedenis, *Proletarskaia Revoliutsiia* in en eiste dat zijn interpretatie van Lenins koers wet zou zijn. Zelfs de getrouwe windvaan E.M. Jaroslavskij kreeg bij die ge-

legenheid een veeg uit de pan. Deze brief had een zuivering onder de historici tot gevolg, wat echter nog maar een voorteken was van wat zou volgen. In 1934 werd de voornaamste historicus van de Sovjet-Unie tot dusver, M.N. Pokrovskij, postuum weggezuiverd. Pokrovskij had tot zijn dood in 1932 ongeëvenaard gezag in de geschiedwetenschap gehad. Hij herschreef de Russische geschiedenis in termen van klassenstrijd, wat bij hem een denigratie van het tsaristische verleden inhield. Hij zag de geschiedeniswetenschap als politiek die naar het verleden wordt geprojecteerd. Die visie keerde zich nu tegen hem met het keren van het politieke klimaat in. De campagne die in 1934 onder leiding van L.M. Kaganovitsj tegen hem en zijn werk werd gestart werd hem verweten de geschiedenis te schrijven in levenloze generaliserende sociale schema's, een werkwijze die uiteraard normaal geacht wordt voor de marxistische historicus. Als het toepassen van marxistische ideeën dan niet goed was, wat dan wel? Het voorbeeld dat hier behandeld wordt is exemplarisch voor het geheel van de *ideologische verwording* in de jaren dertig: in plaats van de orthodox-marxistische, diende er een nationalistische geschiedschrijving te komen. Pokrovskij's werk werd als anti-nationaal, anti-patriottisch aan de kaak gesteld. Daarentegen werden nu de tsaren weer in positieve zin gewaardeerd, m.n. Ivan de Verschrikkelijke en Peter de Grote. Zo ook de grote generaals, met name Napoleon-bestrijder Soeovrov. De nadruk werd gelegd op de grootheid van Rusland. Zelfs de expansie van Rusland ten tijde van de tsaren werd erkend als een positieve ontwikkeling: de geannexeerde gebieden genoten nu immers het voordeel tot de Unie der Socialistische Sovjetrepublieken te behoren! Stalin ging bij deze herwaardering zover, dat hij Friedrich Engels' negatieve visie op tsaristisch Rusland bestreed. In het licht van deze omzwaai is een officiële uitspraak in 1948, dat feiten niet belangrijk zijn voor het beoefenen van de geschiedwetenschap, niet meer verwonderlijk.

De wending naar het nationale verleden typeert de algemene ommekeer in de richting van traditionalisme, patriottisme en nationalisme die zich in 1934 zichtbaar voltrok. Op 9 juni 1934 verscheen de *Pravda* met de nieuwe slogan: „Voor het Vaderland”. Vaderland, *Rodina*, was een begrip dat steeds was geweerd, maar nu weer veelvuldig werd gebezigd. Vanzelfsprekend stond deze koers op gespannen voet met eerdere uitspraken over het gevaar van „Groot-Russisch chauvinisme” dat nog in 1930 op het 16e partijcongres naar voren was gehaald. Daaraan werd echter zonder ideologische scrupules een mouw gepast. Nu was het lokale nationalisme, het zgn. bourgeois-nationalisme, het grootste gevaar. Dit was in feite door de forse zuivering van kleinburgerlijk-nationalistische elementen in de Oekraïne in 1933 al duidelijk geworden. Ook in de andere nationale republieken, Wit-Rusland, Centraal-Azië, Georgië werden deze zgn. vijanden nu krachtig gezuiverd. Hierin ligt de keerzijde van de nationalistische medaille: de scherpe controle over de regeringen en partijafdelingen in de deelrepublieken. Met het presenteren van het bourgeois-nationalistische gevaar verdween het begrip „grootmacht-chauvinisme” uit de propaganda en hield dus op een probleem te zijn. Dat wil overigens niet zeggen dat men zich openlijk van de term nationalisme bediende. Toegestaan werd het begrip „sovjet-patriotisme”. Deze ontwikkeling demonstreert duidelijk de *aanpassing* van de ideologie aan de *praktische politiek*.

TRADITIONALISME

Bij deze nationalistische koers sloot de wetgeving aan. Het was definitief afgelopen met progressieve, ideologisch gemotiveerde experimenten in kunst, cultuur en maatschappij. Discipline, hiërarchie en privileges werden nu bevorderd. Het *gezin* werd als kern van

de maatschappij in ere hersteld. De liberale abortuswetgeving werd afgeschaft en scheiding bemoeilijkt. In 1944 zou de gezinswetgeving deze tendens nog sterker vastleggen door alleen geregistreerde huwelijken te erkennen, scheidingen alleen via het gerecht te laten uitspreken en vaderschapsacties van ongehuwde moeders te verbieden. Ook ten aanzien van het *geloof* werd, zij het tijdelijk, de pas van de anti-religieuze propaganda vertraagd. Het aantal periodieken, universiteiten en musea dat het predikaat 'anti-religieus' had, daalde in 1933-34 sterk. Kerstboomverlichting werd weer toegestaan. Anti-Pasen-betogingen werden geleidelijk aan gestaakt. Een film van Eisenstein 'de weide van Besjin' (1935) werd onderbroken omdat er anti-godsdienstige gevoelens in staken. Midden 1937 werd de aanval op de kerk en het orthodoxe geloof hervat, om in de Tweede Wereldoorlog opnieuw te stoppen en plaats te maken voor een *modus vivendi* tussen de gelijkgeschakelde kerk en de staat. De metropoliet Sergej, die op 26 juni 1941 de Russische troepen voor de strijd had ingezegend alsof het nog 1914 was, mocht tot Patriarch gewijd worden.

Ook op het gebied van het *onderwijs* was in de jaren 1934-35 een traditionalistische politiek helder te zien. Er kwam weer een strakke examenstructuur, ijzeren discipline werd ingevoerd. Er moesten weer boeken doorgewerkt worden en overhoord worden. Het ging nu om het leveren van prestaties. Later werd het schoolgeld voor hogere scholing weer ingevoerd (1940) en in 1943 werd de scheiding in jongens- en meisjesscholen in de steden weer ingevoerd. Een en ander in schrille tegenstelling tot de marxistisch geïnspireerde experimenten van de jaren twintig, die op combinatie van theorie- en praktijkwerk en op groepswerk waren georiënteerd.

Achtergronden van de koerswijziging

Aldus vinden we met de uitbreiding van de controle een politiek van traditionalisme waaraan de ideologie wordt aangepast. Hoe moet deze wending verklaard worden, wat is de achtergrond? Ten eerste moet bedacht worden dat het keerpunt in het jaar 1934 ligt: na de reusachtige sociale ontwrichting die de kollektivisatie en de industrialisatie teweeg hadden gebracht, kan men bij de bevolking een dringende behoefte aan *vastigheid en zekerheid* veronderstellen. Immers, talloze mensen waren naar de steden overgeplant, zodat die ongelooflijk overbevolkt raakten, wat een gezinsontwrichtende uitwerking had. Door de terreur op het platteland was de oude sociale structuur en de oude norm verloren gegaan. Op het gebied van onderwijs, cultuur was niets vertrouwds meer te vinden. Dat zou op zich al voldoende reden zijn om de terugkeer naar het traditionalisme te wettigen. Ondanks alle controle zou er tenminste weer houvast aan de oude waarden zijn.

Een tweede punt is de enorme druk die op de bevolking was uitgeoefend met betrekking tot *arbeidsprestaties*. Nieuwe structuren, nieuwe fabrieken, nieuwe methoden, gecombineerd met de heilige koe van het getal en het oververvullen van het plan eisten een enorme krachtsinspanning. Deze prestatiedwang met de sociale ontwrichting erbij zou het regiem uiteindelijk duur kunnen komen te staan. Er moest — althans tijdelijk — enige ontspanning komen en de gestelde doelen moesten gematigd worden. Dus was het tweede vijfjarenplan minder ambitieus, en wat meer konsumentgericht.

Ten derde was er in 1933 de enorme *hongersnood* geweest, direct gevolg van de kollektivisatie, die 10 miljoen slachtoffers had opgeëist. Op zich ook al weer reden genoeg om de bevolking wat tegemoet te komen. Als de aangebrachte veranderingen niet in een rustiger tempo geconsolideerd zouden worden, zou in de voortdurende warboel de partij zelf te gronde kunnen gaan. Door op traditionalisme en op nationaal gevoel te mikken hoopte Stalin tegemoet te komen aan het volk, terwijl hij door de persoonsverheer-

lijking een 'vadertje Stalin' aanbood op wie maar gebouwd moest worden.

De beperking van de staat die ernaar streeft 'totaal' te zijn, is hier duidelijk. Hij kan zich niet alles volkomen willekeurig permitteren en kan de stemming van de bevolking niet bij voortdurend trotseren. Zoals ook in de jaren twintig de gedachte van het socialisme in één land beter bij de stemming paste dan het streven naar verbreiding van de revolutie, paste ook nu het traditionalisme beter dan voortzetting van het radicalisme. Het nationalisme daarbij is in hetzelfde licht te zien. De nationale identiteit werd nu benadrukt, niet langer het opgeven ervan, wat het internationalisme eiste. Inspelen op de nationale gevoelens van de Russen was nu als het ware het cement waarmee volk en leider aan elkaar gehecht konden worden.

Dat Stalin persoonlijk daarmee weinig moeite had is wellicht verbazingwekkend. Hij was immers marxistisch geschoold en daarbij zelf van Georgische komaf! Ten aanzien van de ideologie zagen we hoe moeiteloos die werd aangepast. Wel had Stalin, met het marxisme, een grote behoefte tot identificatie met het verleden binnengekregen. Zoals in de marxistische literatuur de identificatie van de revolutionair terugrijpt op de Franse revoluties van 1789, 1848 en de Parijse Commune, zo had Stalin nu behoefte om zijn identiteit in de geschiedenis te zoeken. Het marxisme was hem daarbij niet van enig nut, maar er was toch een logische parallel met het Russische verleden in de persoon van een paar krachtige tsaren? Dat Stalin Georgiër was en uit dien hoofde moeite gehad zou hebben met een russisch nationalisme wordt al weerlegd door zijn rigoureuze behandeling van Georgië bij de inlijving ervan bij Sovjetrusland. Met de vurige ijver van de bekeerling was hij de Groot-Russische gedachte toegedaan.

IDEOLOGIE

Zoals hierboven in het geval van het nationalisme is aangeduid, werd de ideologie aangepast en ging het marxisme plaats maken voor een persoonlijke pseudo-socialistische variant van Stalin. Duidelijk verdedigend ten opzichte van de grote macht van de staat en de persoonlijke macht, die in de sovjetrussische realiteit bestond, stelde de nieuwe doctrine dat de staat niet afsterft, maar integendeel sterker wordt om het socialisme te verwezenlijken. De nieuwe grondwet, zoals bekend vol onverwachte westers-democratische waarden inzake de vrijheden, gelimiteerd door het artikel dat de partij overal bovenuit tilt, gaf niets prijs van de *staatsmacht*. Stalin verklaarde dit bij de introductie ervan door te stellen dat Marx, Engels, Lenin dit type staat niet voorzien hadden, en dat een sterke dictatuur van het proletariaat nodig was om een klassenloze maatschappij op te bouwen. Hoewel de staat in de marxistische indeling tot de bovenbouw behoort, was het nu logisch geworden dat die staat toch een zeer actieve rol kreeg toebedeeld. De industrialisatie en kollektivisatie werd als revolutie van bovenaf weergegeven. Zeker, terecht, maar weinig marxistisch. In de era van het laat-stalinisme zou deze doctrine nog verder uitgebouwd worden. Interessant is ook de ideologische rechtvaardiging van de zuiveringen. Stalin bracht hiertoe in het midden dat de klassenstrijd toeneemt naarmate het socialisme dichterbij komt. Zodoende trachtte hij de verklaring te geven voor het feit dat, hoewel telkens na een zuivering het land voor gereinigd werd verklaard en er toch steeds nieuwe zuiveringen nodig waren. De klassevijand werd dan immers steeds slimmer en harder in de strijd tegen het socialisme. Een uiterst kronkelige redenering vol tegenstrijdigheden, die met een beroep op de dialectiek van de ontwikkeling goedgepraat werden. Maatschappelijk belangrijk was de kritiek die Stalin uitoefende op de oude socialistische idee het egalitarisme: gelijke beloning voor iedereen. Dat paste niet in het *prestatieschema*, deshalve dit begrip

tot kleinburgerlijk werd verklaard. Zoals Stalin het op het 17e partijcongres 1934 formuleerde: "Egalitarisme, gelijkmaking, is een reactionaire, kleinburgerlijke onzin, die hoogstens een of andere primitieve secte van asceten waardig is." De praktijk was dan ook al een geprivilegeerde bovenlaag in de maatschappij waarin de partijleden, en ook niet-partijleden, maar leidende persoonlijkheden uit de cultuur en de wetenschappen toegang hadden tot artikelen (auto's, parfums, delicatessen) die niet gewoon te krijgen waren, een datsja hadden, etc. Ook de arbeiders werden door een individueel premiestelsel en door de campagne van het Stakhanovisme tot het verrichten van individuele prestaties aangespoord, wat het ontstaan van een arbeidersaristocratie bevorderde. Een en ander geeft aan hoezeer de politiek niet meer door oude marxistische idealen werd gevoed, en dat de ideologie een rechtvaardiging achteraf van de politiek was geworden.

DE COMMUNISTISCHE PARTIJ

De interne partijontwikkeling in de jaren dertig is aanzienlijk minder interessant dan in de voorafgaande dekade. Toen was er immers de strijd tussen facties gaande, een strijd die na de capitulatie van de zgn. rechtse oppositie niet meer bestond. Het was echter niet zo dat de individuele leden van de zgn. linkse en rechtse oppositie nu buiten de partij stonden. Weliswaar waren allen in 1927 en 1929 formeel uit de partij gezet of gedegradeerd, maar bijna allemaal hebben zij spoedig daarna in een openbare knieval hun fouten erkend en trouw aan de partijlijn beleden, waarna zij weer als lid werden toegelaten. Slechts enkele figuren uit de linkse oppositie zoals Rakovskij hebben lang volgehouden. Eenmaal terug in de partij, kregen zij de vernederende functie het ontstaan van nieuwe opposities tegen te gaan en ervoor te zorgen dat hun voormalige aanhang in het gareel bleef, door steeds weer op de eigen fouten en zonden te wijzen, zelfkritiek te oefenen en Stalin te bejubelen. Hoe walgelijk deze vernedering kon zijn getuigt het optreden van Radek, die in het nummer van Pravda 1934 Stalin twee pagina's lang verheerlijkt. Hij werd ook opgetrommeld om zijn kollega's Kamenjev en Zinovjev tijdens hun showproces te beschimpen en om hun dood te roepen. Deze dubieuze eer viel ook andere toekomstige slachtoffers van de showprocessen ten deel, zoals Rakovskij, die in 1938 zelf aan de beurt was.

Tot 1935 was de partij t.a.v. de voormalige oppositie niet zo vijandig gezind dat deze eruit gezet moest worden, integendeel: op het 17e partijcongres 1934 werden belangrijke oud-opposanten weer tot de gelederen van het C.C. toegelaten. Pjatakov als volledig lid, Boecharin, Rykov en Tomschij als kandidaat-lid. Het optreden van *ontevredenheid* onder enkele vooraanstaande partijleden en de weigering van de partij om de oppositie hard te behandelen toonde aan dat het Stalin niet lukte om de partij al geheel naar zijn hand te zetten. Er zijn tot 1934 drie gevallen van ontevredenheid naar buiten gekomen, gevallen die door Stalin tot complete oppositie werden opgeblazen, doch nagenoeg op zichzelf stonden. In december 1930 werd aldus het zgn. '*blok van rechtsen en linksen*' ontmaskerd. Dit bestond uit twee belangrijke figuren: Syrtsov, voorzitter van de raad van volkscommissarissen van de RSFSR, kandidaat-lid van het politburo, en Lominadze, eerste secretaris van het Transkaukasische partijcomité. Zij hadden — los van elkaar — bezwaar tegen de industrialisatiepolitiek en de gevolgen ervan; Syrtsov had de tractorfabriek in Stalingrad een Potemkin-dorp genoemd. Beiden werden gedegradeerd en uit het Centrale Comité gezet, maar bleven partijlid.

Belangrijker dan dit was de *Rjoetin-affaire*. In 1932 circuleerde in partijkringen een 220 pagina's tellend document, waarin de critici van het regiem gelijk werd gegeven. Een

kwart ervan was gewijd aan de persoon Stalin die omschreven werd als de "kwade genius van de Russische revolutie, die door zijn persoonlijk verlangen naar macht en wraak de revolutie tot de rand van de afgrond bracht". Het falen van industrialisatie, kollektivisatie was ook een thema dat door hen werd aangesneden. De groep Rjoetin was voornamelijk samengesteld uit voormalige aanhangers van Boecharin in Moskou, bv. Slepko en Petrovskij. Stalin zag hun optreden als een aanslag, een poging tot moord, en eiste de executie van Rjoetin c.s. Het lukte hem niet het politburo over te halen deze taak direct via de OGPU, de geheime politie, te laten afwerken. Met name Kirov, Kuibysjev, Ordzjonikidze, Roedzoetak, Kosior, allen overigens betrouwbare stalinisten, zijn vermoedelijk tegen geweest. Het resultaat was dat volstaan werd de groep Rjoetin uit de partij te werpen. De partijleden Kamenjev en Zinovjev hadden onvoldoende afstand genomen en werden voor de tweede keer uitgesloten om het volgend jaar weer toegelaten te worden. Het belang van de afwikkeling van deze Rjoetin-affaire ligt hierin dat Stalin zich door de partij, en nog wel door zijn directe aanhangers, ingeperkt voelde. Het betekende voor hem een sterke impuls om de partij voorbij te streven en deze inclusief de stalinisten te zuiveren. Bij het ontketenen van de terreur, in de geheime brief aan de partijorganisaties van 29 juli 1936 en in het bekende telegram van Stalin en Molotov (25 sept. 1936) is het immers de Rjoetin-affaire waaraan wordt gerefereerd. In de latere showprocessen werd ook voortdurend aan deze affaire herinnerd als de basis van waaruit de zgn. samenzweringen tegen de staat waren ontstaan. De derde groep ontevreden tot 1934 was een groep oude bolsjeviki, nu regingsfunctionarissen, onder wie A.P. Smirnov de meest vooraanstaande was, verder kwamen de namen van Tolmatsjev en Ejsmont naar voren. Zij trachtten een ondergrondse organisatie op touw te zetten. Ook hun lot, waarover het CC-plenum van januari 1933 besliste, was draaglijk: Smirnov werd uit het Centrale Comité gezet, de andere uit de partij verwijderd.

Het meest opvallend bij deze affaires is de *matiging* die ten aanzien van de bestrafing van de zgn. opposities werd betracht. Het viel de leiders, hoezeer zij ook gehard waren in het vervolgen van niet-bolsjeviki, moeilijk om in de eigen gelederen hard te zijn. In de oude bolsjeviki, of zij nu uit de linkse of rechtse oppositie kwamen, zag men geen werkelijke partijvijand. Ook later, toen het eerste showproces gesmeed werd, bleek er tegenstand in de top te bestaan, zoals Stalins oude strijdmakker Jenoekidze. Ook nog tijdens de terreurperiode, op het Centrale Comité plenum van februari-maart 1937, waarin Stalin erin slaagde goedkeuring te krijgen voor het loslaten van de terreur op de partij was er tegenspel. De topleiders probeerden zich te beveiligen. Met name Postysjev zou tegenstand hebben geboden.

Van groot belang is verder het 17e partijcongres 1934, waarop de groep gematigde Stalinisten heeft willen trachten Stalin te verwijderen om S.M. Kirov in zijn plaats te stellen. De verzoenende houding ten aanzien van de voormalige oppositie is op dit congres aan hun invloed toe te schrijven. Nog opvallender is echter de enorme persoonsverheerlijking die er gepleegd werd. Van enig dispuut in de partij mocht niets naar buiten komen. Toch was er een aantal gematigde stalinisten die enige weerstand boden tegen Stalins pogingen de partij opzij te schuiven, zoals boven vermeld; zij zijn gezuiverd, in het kamp gestorven of overleden in verdachte omstandigheden. Door Stalins grilligheid kon een enkeling de dans ontspringen, zoals G.I. Petrovskij, die een ondergeschikte functie in het Museum van de Revolutie kreeg.

We zijn inmiddels aangekomen bij de meest gruwelijke fenomeen van de jaren dertig: de terreur. Hoewel sedert de revolutie terreur tegen deze of gene groep een veelvuldig toegepast middel is geweest, springt de periode 1936-38 eruit als de Grote terreur, de grote *Tsjistka*, de *Jezjovsjtsjina*. Een terreur die alle sectoren van de maatschappij, partij, leger, politie niet uitgezonderd, aantastte. Met als aanleiding de moord op Kirov in Leningrad, 1 december 1934, die hoogstwaarschijnlijk op Stalins instigatie werd gepleegd, werd de terreur aanzienlijk verscherpt door het besluit van dezelfde dag dat verdachten van terreurdaden of voorbereiding daartoe versneld behandeld moesten worden dat geen herziening van vonnissen in die gevallen mogelijk was. In Leningrad werd daarop in korte tijd tienduizenden opgepakt en veroordeeld. In grootscheepse werkzaamheids- en zuiveringscampagnes vonden in de komende jaren arrestaties plaats, werden executies uitgevoerd en werd de Archipel van Gulag, de administratieve organisatie van de concentratiekampen, bevolkt. Het aantal slachtoffers wordt op vele miljoenen geschat. De partij zelf was ook hier de voorhoede: van het CC kwam 70% om, van de leden van het 17e partijcongres 60%.

Het zuiveren ging in *kategorieën*: oud oppositieleiden, aanhangers van Trotskij, Zinovjev, etc., anarchisten; bourgeois-nationalisten van alle nationaliteiten werden relatief zwaar getroffen. Een tragische belachelijkheid hebben de kategorieën postzegelverzamelaars en Esperantisten: vanwege hun buitenlandse contacten moesten dat toch zeker spionnen zijn! Vrouwen en kinderen van slachtoffers waren evenmin veilig: voor hen waren aparte kategorieën. Of het etiket dat werd opgeplakt klopte of niet, hinderde niet.

Op de posten van de gezuiverden kwamen *nieuwe mensen* te zitten, volgzamer, minder zelfstandig, minder intelligent, met bereidheid om verder te zuiveren. Het gevolg was dat een bureaucratisch kader naar voren kwam, dat geheel afhankelijk van Stalin alleen was, in permanente vrees voor hun baantje leefden, en medeverantwoordelijkheid droegen voor de zuivering. De nieuwe functionarissen waren beter ingespeeld op de Stalinistische koers. Na 1939, toen de terreur op een zachter pitje werd gecontinueerd, was het klimaat van angst algemeen in het land. Ieder leefde in volstrekte onzekerheid over de dag van morgen.

Alvorens op de achtergronden van de terreur in te gaan, wil ik een deelaspect eruit behandelen, nl. de showprocessen.

Processen

Het politieke proces was ook al geen nieuw fenomeen: het socialisten-revolutionairen proces, met Pjatakof als rechter en Boecharin als scherts-verdediger, het Sjachty-proces, de processen tegen de industriële partij, tegen de mensjeviki, tegen de Metro-Vickers. Op de laatste ervan had zich al een koppel gevormd van rechter-aanklager-verdediger (Ulrich, Vysjinskij, Brande en Kommodov) dat constant zou blijven in de volgende showprocessen, 19-24 augustus 1936 tegen Kamenjev, Zinovjev (het "Trotskistisch-Zinovjevistisch Centrum") 23-30 jan. 1937 tegen Pjatakof, Radek ("Trotskistisch Centrum") 2-13 mrt. 1938 tegen Boecharin, Rykov, Jagoda, Krestinskij (Blok van Rechtsen en Trotskisten). Daar bekenden o.a. een aantal prominente oude bolsjeviki die in het verleden tot de oppositie behoorden, de meest onwaarschijnlijke misdaden, die zij zouden hebben uitgevoerd op instigatie van Trotskij in combinatie met buitenlandse mogendheden. Deze processen vertoonden een steeds toenemende scala van beschuldigingen. Op de showproces-

sen stond een steeds bonter samengesteld gezelschap beklaagden terecht.

In 1936 was de *beschuldiging* geconcentreerd op terreur (de moord op Kirov, het plegen of beramen van aanslagen op Stalin, Vorosjilov, Kaganovitsj en andere topfiguren). Daarbij kwam in 1937 het plegen van industriële sabotage (het Kemerovo-complex) benevens spionage voor Duitsland en Japan. Het proces uit 1938 vormde een culminatie. Het kwartet van beschuldigingen werd afgerond met 'afplitsing van delen der Sovjet-Unie'. Het spionage-pakket sloot nu ook spionage voor Engeland en Polen in (kenmerkend voor de verslechterde internationale positie van de Sovjet-Unie, begin 1938!). De beklaagden werden van moord op Kujbysjev, Menzjinskij, Gordij en diens zoon Pesjkov beschuldigd. Zij zouden aanklagen op Lenin, Stalin en Jezjov beraamd hebben.

Op het eerste proces behoorden de meeste beklaagden wel tot de voormalige oppositie, op het tweede waren verder veel technici in verband met de beschuldiging van sabotage present, op het derde proces waren nu ook stalinisten vertegenwoordigd, naast de twee leiders van de rechtse oppositie, politiechef Jagoda, diplomaten, volkscommissarissen en een reeks kleinere figuren die bij de zgn. moorden behulpzaam geweest zouden zijn. Enkele reeds overleden figuren werden ook in de zgn. samenzwering betrokken, en aldus postuum beschuldigd. In het bijzonder werd een tweetal zelfmoordenaars zwaar belasterd: Gamarnik en Tomskij. Kennelijk koesterde Stalin veel wrok tegen hen die zich aldus vrijwillig aan zijn macht onttrokken. Mogelijk is de zelfmoord van zijn tweede vrouw Alliloejeva (1932) hiervan de achtergrond.

De grote afwezige, maar hoofdbeklaagde, was uiteraard *Trotskij*; hij werd op het proces van 1937 schuldig bevonden.

Geen der veroordeelden van de reeks showprocessen uit 1936-38 overleefden. De meesten m.i. waarschijnlijk allen werden direct na afloop geëxecuteerd.

Waarom al die showprocessen, wat was de zin ervan? De voornaamste functie van de processen was *propaganda*. De terreurbeschuldiging moest aantonen dat de oorzaak van de huidige ellende niet bij de machthebbers lag, die door deze terroristen genoopt waren met zuiveringen te reageren. De sabotagebeschuldiging gaf de schuld van de mislukkingen in industrie en landbouw aan de beklaagden, die als zondebok figureerden. De spionagebeschuldiging gaf aan dat tot in de hoogste kringen de vijand was doorgedrongen, zodat algemene waakzaamheid geboden was en de vigerende topleiders een waarschuwing kregen. De omsingeling door het buitenland was een permanent gevaar. De beschuldiging 'afscheiding van de Sovjet-Unie' toonde aan dat elke deelrepubliek in principe onbetrouwbaar was.

De processen hadden ook een propaganda-functie naar het *buitenland* toe. Er werd op gedoeld om sympathie aan te kweken voor de Sovjet-Unie, die als slachtoffer van de Duitsers, Japanners en in 1938 zelfs van Engeland en Frankrijk werd gepresenteerd. Men hoopte op massasteun die bondgenoten kon opleveren. Ook met het oog op het buitenland is in de processen geen anti-semitisme gebracht: dat zou Stalin op een lijn met Hitler brengen. Persoonlijk moet bij Stalin ook een behoefte geleefd hebben zijn tegenstanders niet alleen hun fout-zijn te laten bekennen, maar voor het oog van de hele wereld te horen verklaren dat zij misdadigers waren, en dat altijd geweest waren, ook in 1917. Wraakzucht en sadisme klinken erin door. Na de processen kon Stalin zich aan de herschrijving van de partijgeschiedenis zetten: niemand zou hem meer tegenspreken.

Mogelijk ook dacht hij na over een toekomstige zuivering van zijn meest getrouwe aanhangers: Molotov, Kaganovitsj, Vorosjilov. Hij liet hen meedelen in de verantwoordelijkheid, liet hen stukken tekenen. Chroesjtsjov had daarvan later groot voordeel en voerde bij zijn opruiming van de zgn. Anti-partijgroep mogelijk een stukje uit van de zuivering die Stalin al vroeg kan hebben voorzien.

De achtergronden van het geheel van het schrikbewind dat in deze jaren was losgebarsten zijn een lastig probleem. De verklaringen die ervoor in de literatuur te vinden zijn, geven talrijke mogelijkheden aan. Vele ervan dateren uit de tijd van de zuivering zelf en zijn bedacht door gevangenen. Zo is er b.v. een zonnevlekkentheorie, bedacht door een oud-voorzitter van de liga van militante godlozen. Deze verklaarde de Jezjovsjsjina uit het tegelijkertijd voorkomen voor een ongewoon aantal zonnevlekken.

Een andere theorie uit de gevangenis was de theorie van de 'Israëlieten in de woestijn' die aangaf dat alvorens het beloofde socialistische land bereikt kan worden, een woestijn doortrokken moet worden om dit Kanaän, hoe het er ook uitziet, toch aantrekkelijk te laten voorkomen.

Deze voorbeelden tonen aan hoezeer men in de gevangenis zelf worstelde om de terreur te verklaren en er niet uitkwam.

In het algemeen moet opgemerkt worden dat terreur geen novum was. Ter vestiging van het bolsjevistisch bewind is rijkelijk van dit middel gebruik gemaakt en het is door alle vooraanstaande bolsjeviki inclusief Lenin en Trotskij verdedigd. Zoals we zagen, waren er in de partijtopyas dan enige problemen als het erom ging partijleden te terroriseren. Dat was terechte weerstand, waar we zagen hoe de partij die zich op het 17e congres tegen Stalin verzet had, in deze turbulentie van zuiveringen zelf ook ten onder ging en een machteloos instrument werd in de hand van de dictator, die geduld had geoefend. Zonder twijfel is dit een belangrijk doel van de zuivering geweest. In het algemeen ook de vervanging van de bureaucratie, om absolute gehoorzaamheid en discipline te krijgen, nog meer dan er al was. Daarnaast moet het creëren van een voortdurende angstpsychose onder de bevolking als doel gesteld zijn, nodig om de absolute macht te bereiken zoals Stalin dat wilde. De omvang van de zuivering wordt verder verklaard door het mechanisme, door het hanteren van categorieën, door het dogma van de bekentenis die de slachtoffers talloze medeplichtigen deed opnoemen, door de rechters van instructie die het zuiveringsplan oververvulden. Stalins persoonlijkheid is uiteindelijk de voornaamste achtergrond. Zijn enorme achterdocht, zijn xenofobie, zijn angst voor het buitenland, zijn megalomanie zijn de karaktertrekken die als motiverend voor deze terreur naar voren komen. De vrees dat iemand zelfs maar zijn macht zou kunnen betwisten, maakte de zuivering volstrekt irrationeel. Het sadisme, dat bij hem aanwezig was, kan men waarnemen in het kat-en-muis spel dat hij met toekomstige slachtoffers als Boecharin speelde, of in de wijze waarop hij Petrovskij in voortdurende angst liet leven door hem niet op te laten pakken, of door Molotov's echtgenote in gevangenschap te zetten.

Toch is het onbevredigend dit enorme gebeuren tot een irrationele actie van Stalin te verklaren. Hij moet toch een idee van een nieuwe maatschappij hebben gekoesterd, van een totale socialistische maatschappij in een eigen totalitaire interpretatie. Door zijn karakter- en persoonlijkheidsstructuur kreeg Stalin's maatschappijbeeld de vorm van een maatschappij van absolute gehoorzaamheid, van totale controle. Alleen met een dergelijk beeld voor ogen kan de irrationaliteit van de terreur een beetje rationeler worden verklaard. In deze uitleg is de zuivering een laatste stap naar de vervulling van Stalins absurde maatschappijvisie. Niet dus vanuit een schizofrene Stalin, maar vanuit een koel berekenende, volledige verantwoordelijke Stalin.

Het gevolg van de binnenlandse politiek die Stalin had gevoerd in de jaren dertig is beangstigend. Stalin heerste als de volkomen autocraat, steunend op politie en leger, regerend met een geheim secretariaat. Hij werkte niet samen met zijn adviseurs, de tweede-garnituur-leiders, maar speelde hen uit tegen elkaar en tegen hun ondergeschikten. De terreur bleef voortduren, minder opvallend nu, minder massaal, maar als een permanent aspect van het leven in de Sovjet-Unie. Er bleven echter, tijdens en na de "Grote vaderlandse oorlog" grote golven van terreur aanrollen, die specifieke groepen troffen, zoals de nationaliteiten (bv. de Krim-Tataren, Oekraïners en Joden) en de uit het Westen terugkerende voor malig krijgsgevangenen. Na de oorlog werd het culturele klimaat volstrekt onleefbaar, werd de wetenschap geheel door ideologie vervangen. Nationalisme en traditionalisme werden met grote nadruk naar voren gebracht. In feite deden alle verschijnselen uit de jaren dertig zich met verdubbelde intensiteit voor in de era van het laat-stalinisme.

Literatuur

a. Biografieën van Stalin

- belangrijkste uitgebreide recente biografie, waarin met name ook de late Stalin goed aan de orde wordt gesteld:
Ulam, A.B., Stalin: the man and his era. New York 1973 (ook in paperback)
- een korte, heldere en overzichtelijke biografie is:
Warth, R.D., Joseph Stalin. New York 1969
- officiële biografie in de Sovjet-Unie was:
Stalin. Korte biografie. Amsterdam 1940
- een psychologische analyse geeft:
Tucker, R.C., Stalin as revolutionary 1879-1929. A study in history and personality. New York 1973

b. Algemene werken over Stalinisme

- de enige schrijver in de Sovjet-Unie die zich uitvoerig met het fenomeen Stalinisme en zijn verklaringen bezighoudt is de dissident
Medvedev, R.A., Let history judge. The origins and consequences of Stalinism. Londen 1972 (Ook in Nederlandse vertaling: Laat de geschiedenis oordelen. Amsterdam 1973.)
- zeer recent, wel uitgebalanceerd, nuchter, beknopt is
Nove, A., Stalinism and after. Londen 1975
- Een pas verschenen visie van Franse communistische zijde is
Elleinstein, J., Histoire du phénomène Staliniens. Parijs 1975
- Een kritische eigentijdse benadering is
Trotsky, L., The revolution betrayed. (Oorspronkelijke editie 1936) New York 1972
- De verschillende officiële sovjetrussische benaderingen zijn in de opeenvolgende drukken van de partijbiografieën waarneembaar:
Geschiedenis van de Communistische Partij der Sowjet-Unie (Bolschewiki)
Amsterdam 1939
Geschiedenis der KPdSU, Berlijn 1971 (4e druk)
- Een originele visie op Stalins 'utopie' geeft
MacNeal, R., The Bolshevik tradition, Lenin, Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Englewood Cliffs 1975 (paperback)
- opvatting van een westerse sovjetoloog over de partijgeschiedenis, in
Schapiro, L., The Communist Party of the Soviet Union. Londen 1970

c. Memoires

- **Mandelstam, N.**, Memoires. Amsterdam 1971
- **Ginzburg, E.**, Into the whirlwind. Pelican 1968

d. Bronnenselecties in vertaling

- **Resolutions and decisions of the CPSU, 1898-1964**, vols. 1-4, ed. by R.H. McNeal, Toronto 1974
- **Der Sovjetkommunismus**. Dokumente. 2 vols. ed. H.J. Lieber, K.H. Ruffmann. Keulen 1963-64
- **Stalin, J.W.**, Werke. Vols. 1-13 (tot 1934). Berlijn 1950-55
- **Stalin, J.W.**, Schriften zur Ideologie der Bürokratisierung. Rororo, Reinbek 1970

e. diversen

- **Conquest, R.**, The great terror. Stalins purge of the thirties. Pelican 1971
- **Carmichael, J.**, Stalin's masterpiece. The showtrials and purges of the thirties. The consolidation of bolshevik dictatorship Londen 1976
- **Cohen, S.F.**, Bukharin and the bolshevik revolution, 1888-1938. New York 1973
- **Dittrich, Z.R.**, Problemen rond de Stalin-biografie, in: Spiegel historiael 1976, nrs. 1-4
- **Goudoever, A.P. van**, Stalinisme (na 1945), in: Reflector december 1975
- **Solzjenitsyn, A.I.**, De Goelag Archipel I. Baarn 1974
- **Ulam, A.B.**, Ideologies and illusions. Revolutionary thought from Herzen to Solzhenitsyn. Cambridge (Mass.) en Londen 1976
- **Wolfe, B.D.**, An ideology in power. Reflections on the Russian revolution. Londen 1969

Dr. F.G.G. Govers,
Reactie van de zijde van de Commissie Pedagogische Akademies (Pedak) der V.G.N. op
"Het eerste geschiedenisonderwijs", publikatie van de Commissie Modernisering Leerplan
Geschiedenis en Staatsinrichting.

Inleidend woord

Het verschijnen van dit rapport is te waarderen. Iets is altijd beter dan niets. Zo wordt het mogelijk om via een brede discussie uit de sfeer van het vrijblijvende amateurisme te komen. Dit verplicht iedereen, die betrokken is bij het geschiedenisonderwijs op de basisschool tot een belangstellend en vooral ook kritisch volgen van de werkzaamheden van de Commissie. De kritiek, die hieronder volgt, is wellicht wat hard, maar bovenal is zij gegeven uit zorg voor de toekomst van het geschiedenisonderwijs op de basisschool.

Op te merken valt nog, dat er nog twee andere rapporten zijn verschenen betreffende met name het "Geschiedenisonderwijs in het lager beroepsonderwijs" en het "Geschiedenisonderwijs in het MAVO, HAVO en V.W.O.". Wij komen hierop nog nader terug.

De zaak op zijn kop

Allereerst moet het ons van het hart, dat de samenstellers van het rapport er beter aan gedaan hadden om te vertrekken vanuit de serie vragen, geplaatst op de pagina's 39 en 40. Deze vragen hadden al het ware voorop moeten staan, gevolgd door een poging tot beantwoording. Deze lijn had doorgetrokken moeten worden in het hoofdstuk "Naar een leerplan" met hierop aansluitend "Geschiedenis in de lagere school" en "Enige uitspraken ter overweging".

In de Bijlage had ons inziens opgenomen kunnen worden wat nu afzonderlijk hoofdstukken zijn: hoofdstuk 1 betreffende samenstelling der C.M.L.G.S., de activiteiten, afronding tweede fase, komende werkzaamheden, hoofdstuk 2: de "Inleiding" en bovendien hoofdstuk 5 "Wat nu verder te verwachten?".

De reden tot opname in het rapport van "Het nut van geschiedenis en de opleiding tot onderwijzer(es)" is ons onduidelijk. Met deze pagina's 48 tot en met 55 weten wij geen raad. In enkele pagina's wordt heel veel, heel snel en heel oppervlakkig aangeroerd betreffende de P.A.'s in ons land. Het geheel is mosterd na de maaltijd met verwarrende passages. Zulks lijkt weinig zinvol en wij verwijzen wat de aangeroerde aspecten betreft naar het artikel "Plaats en perspectief van het geschiedenisonderwijs op pedagogische academie en basisschool" in Kleio, nr. 4, 1977, pag. 211 tot en met 222.

Gemiste kansen

Nieuwe ontwikkelingen worden nauwelijks opgemerkt. Onder andere op *wetenschappelijk gebied* de bevindingen van de zgn. Annales-Groep, 3^e generatie. Het betreft de aanduiding van het naar onze mening voor de basisschool belangrijke en interessante onderzoeksgebied van het dagelijks leven. (Denk aan Jacques Legoff: "Faire de l'histoire: dl. 1 t/m 3). Anderzijds ook de benadrukking van de sociaal economische structuur, vooral met betrekking tot het gewone volk. (R.U. Leiden, R.U. Utrecht en Groningen en K.U. Nijmegen).

In *didactisch opzicht* komen onvoldoende uit de verf de mogelijkheden, die geboden kunnen worden met het zelfstandig onderzoek door kinderen van de basisschool. Een richting, met name aangeduid door het Historisch Didactisch Instituut der R.U. Leiden: "Het voornaamste doel van de opvoeding is het creëren van mensen die in staat zijn nieuwe dingen te doen, niet eenvoudig te herhalen wat andere generaties hebben gedaan -mensen die creatief, vindingrijk en ontdekkers zijn, kunnen onderzoeken, en niet alles aanvaarden wat wordt aangeboden. Het grote gevaar vormen thans slogans, collectieve meningen, pas-klare gedachtegangen. Wij moeten in staat zijn zelfstandig weerstand te bieden, te kritiseren, onderscheid te maken tussen wat wel en niet is bewezen. Daarom hebben wij leerlingen nodig die actief zijn, die vroeg leren zelfstandig te onderzoeken, deels door eigen spontane activiteit en deels door materiaal dat we voor hen opstellen, die vroeg leren te vertellen wat na te gaan is en wat alleen hun eerste indruk is." Jean Piaget, geciteerd in "De methode van onderzoek in het geschiedenisonderwijs" door L.G. Dalhuisen en C.W. Korevaar.

De subcommissie Basisschool en Opleidingen is kennelijk voorbij gegaan aan de te verwachten integratie kleuter- en basisonderwijs. Verder hebben wij nergens iets kunnen ontdekken van het aanvankelijk geschiedenisonderwijs en van de mogelijke wisselwerking tussen wereldoriëntatie, zoals gepraktiseerd op de kleuterschool en het aanvankelijke geschiedenisonderwijs.

Sympathiek komt over de opmerking op pagina 11 betreffende *longitudinale leerstofplanning*. Het blijkt in het rapport echter een open deur. Nergens vindt plaats een afbakening voor de basisschool en een doorverwijzing naar het vervolgonderwijs. Wreekt het zich, dat de subcommissies te onafhankelijk van elkaar aan het rapporteren zijn gegaan zonder eerst die longitudinale leerstofplanning door te spreken? Al was het alleen maar voor wat betreft een fasering in bereikbare doelen?

De drie rapporten hadden beslist meer op elkaar afgestemd dienen te zijn. Het rapport betreffende *Mavo, Havo, V.W.O.* vooral, lijkt ons bovendien erg theoretiserend en ver van het veld. Met het rapport betreffende het basisonderwijs ligt dit toch anders en zijn wij milder in het oordeel. De praktische suggesties worden op prijs gesteld, maar hadden nader uitgewerkt kunnen worden.

Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken van een *negatieve benadering* op pagina 23 voor wat betreft de rol van geschiedenis in geïntegreerd verband. Een en ander zou ook in meer positieve zin benaderd kunnen worden. In dit verband verwijzen wij graag naar Kleio, nr. 4, 1977, pag. 223 t/m 241 en wel het artikel "Geschiedenis - Wereldoriëntatie, integrale wereldverkenning". Bovendien wees prof. J.A. Bornewasser hier al eerder op in het artikel "Wat mogen en moeten wij van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten?", Kleio nr. 6, 1972, pag. 324 t/m 326.

Waar gaat het om?

Het is te betreuren, dat de samenstellers zijn blijven steken in het ons inziens verouderde "leerplan-denken". De ontwikkelingen sinds 1970 hebben twee belangrijke begrippen ingevoerd, die algemeen aanvaard zijn: het onderwijsleerplan en het schoolwerkplan. De subcommissie had een onderwijsleerplan moeten realiseren, een raamplan, waaruit de afzonderlijke schoolteams – in samenwerking met ouders, begeleidingsdiensten e.d. – het konkrete schoolwerkplan voor hun school kunnen samenstellen. Men heeft wel met deze materie geworsteld. Immers op pag. 30 wordt gesproken over "leerplannen".

Verder kan bijvoorbeeld punt 1.3. van pag. 26 — indien men de kinderlijke leefwereld ruimtelijk opvat — problemen veroorzaken bij de opzet van een landelijk leerplan. Punt 1.4 van pag. 26/27 is onduidelijk voor wat betreft de konsekwenties ten aanzien van een leerplan; het gebruiken van de term "prestaties" is zelfs verwarrend. Wat wordt bedoeld met op pag. 27 onder punt 1.5 "vullingen, die de wetenschap niet verstrekt"? Onder punt 1.6 vindt inhoudelijk richtinggeven plaats, maar waarom hier de opname van de werkwijze der archeologie?

Hoewel wij graag aannemen, dat de subcommissie het "leren" breed ziet, hebben wij toch bezwaar tegen de overmaat van "leren" bij de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs op de basisschool. Wat wordt overigens bedoeld met "een gegeven globaal kader" op pag. 28 ten aanzien van het doel "leren bij de verkenning . . . 7".

De eigen identiteit van het geschiedenisonderwijs op de basisschool wordt wel genoemd, maar nooit waar gemaakt. Vanuit pag. 39 had een konkretisering van het eigene van het geschiedenisonderwijs voor het jonge kind plaats moeten vinden. Althans een poging hiertoe met opwekking tot discussie. Bovendien is op te merken dat het wordt voorgesteld alsof kennismaking met het verleden uitsluitend op de basisschool zou plaats vinden. Te denken valt hierbij zeker ook aan radio, t.v., jeugdliteratuur: tevens ook aan bezoek — samen met ouders/verzorgers — van musea, tochtjes langs historische monumenten en dergelijke.

Versluierend taalgebruik

Wij ondersteunen de gedachte dat een onderwijsleerplan noodzakelijk is. Met name in hoofdstuk 3 valt echter op, dat het toegepaste taalgebruik weinig concreet is en wellicht zelfs vermag te irriteren. Een aantal voorbeelden:

pag. 21: "ergens tussen" maar waar? Het gaat hier juist om die terreinafbakening.

pag. 21: "goed geschiedenisonderwijs" daar gaat het juist om, wat is dat?

pag. 21: leerlingen "anders opstellen" maar hoe? wat is gewenst?

pag. 21: omschrijving geschiedenis: wat wordt in deze fraaie volzin bedoeld met "gezochte en doorleefde samenleving", met name met het woord "samenleving"? "in en vanuit" mag dat ook ruimtelijk: buiten?

pag. 23: de gevolgen van de groeiende aandacht voor de maatschappelijke relevantie van het onderwijs en van Nederlands plaats in de wereld ontbreken.

Enkele slotopmerkingen

"Werkwijze en experimenten" van pag. 41 - 44 hadden ons inziens weggelaten kunnen worden. Een en ander staat vollediger in "Kind, School en Geschiedenis" van G. de Jong.

Het opnemen van de bibliografie op pag. 46 - 48 lijkt weinig zinvol: het betreft een aantal betrekkelijk willekeurige boeken, terwijl er duidelijk behoefte is aan een beredeneerde bibliografie, waarin de onderscheiden niveaus zijn aangegeven.

Op pag. 53 wordt de term "wereldoriëntatie" binnen gesmokkeld, terwijl daarvoor de term "wereldverkenning" wordt gehanteerd. Zien de auteurs geen onderscheid?

Op pagina 38 wordt "de doorbraak van 1945" toch wel al te simpel voorgesteld. Algemeen is toch wel, dat het doorbraak-idee in 1945 niet geslaagd was en pas eind jaren '60 plaats vond.

Wij hebben de vragenlijst niet in onze bespreking opgenomen. Wij meenden op deze wijze beter te reageren. Niettemin hopen wij, dat het rapport discussie opgang brengt en dat op de vragenlijsten in grote mate wordt ingegaan. Zowel op pag. 11/12 als op pag. 30 worden een aantal zaken in het vooruitzicht gesteld, die wij met belangstelling tegemoet zien.

G.C.J. van de Ven
REAKTIES OP DE C.M.L.G.S.

In 1977 publiceert de inmiddels opgeheven CMLGS een nota met als titel "Geschiedenis in het lbo". Deze nota is een poging tot het omschrijven van wat het doel van het geschiedenisonderwijs in het lbo is of althans zou kunnen zijn en iets aan te duiden omtrent de inhoud van het vak geschiedenis.

Het is van belang te weten, welke gegevens een rol speelden bij het tot stand komen van deze nota.

- a. Men schetst een tamelijk somber beeld van de lbo-leerling wat betreft zijn toekomst-mogelijkheden.
- b. Zowel op onderwijskundig als financieel gebied is de situatie op het lbo w.b. de algemeen vormende vakken niet zo rooskleurig.
- c. De positie van het vak geschiedenis is moeilijk, omdat het geen afzonderlijk vak is, maar meestal gekoppeld aan aardrijkskunde.

Gezien deze gegevens is het bijna onmogelijk om, zoals de commissie doet, algemene doelstellingen te formuleren en dan nog te verwachten, dat ook maar de kern van deze doelstellingen in de huidige situatie gerealiseerd zouden kunnen worden.

In een hoofdstukje "Mogelijke consequenties" komt men dan ook niet veel verder dan wat vage algemeenheden. Te weinig wordt er van uitgegaan, dat geschiedenis in het lbo geen 'leervak' kan zijn, maar een 'doevak'. Met aan de lbo-leerling aangepaste methodieken kunnen aangepaste doelstellingen bereikt worden en wel op een zodanige manier, dat ook de lbo-leraar er mee uit de voeten kan.

Misschien ligt hier een taak voor weer een andere commissie, die t.a.v. het geschiedenisonderwijs, gekoppeld aan het aardrijkskundeonderwijs een wat meer gericht onderzoek kan doen.

Conclusie: Zo te zien heeft de CMLGS te zeer een ideaalbeeld voor ogen gehad, waar ze naar toe schreef en te weinig rekening gehouden met praktisch haalbare resultaten. Ze heeft te weinig rekening gehouden met de praktijk, waar geschiedenis met aardrijkskunde een geïntegreerd geheel vormt. Hieraan zullen de doelstellingen moeten worden aangepast.

De kernpunten van de problematiek worden even aangestipt, maar te weinig uitgewerkt. Echte oplossingen, waar men in de praktijk iets mee kan beginnen, worden niet geboden. Het geheel is theoretisch leuk opgezet, maar praktisch heeft men er weinig aan. De waarde van deze nota lijkt voornamelijk te liggen in de mogelijkheid, dat de nota een discussie op gang zal kunnen brengen over de doelstellingen én de verdere uitwerking daarvan in het geschiedenisonderwijs in het lbo.

J. Baalbergen

Hebben we reeds afgerekend met "1600"?

Een beknopte reactie van de didactiekcommissie op de C.M.L.G.S.-nota:
Geschiedenisonderwijs in het M.A.V.O., H.A.V.O. en V.W.O.

Na eerste lezing kregen velen van ons een naar gevoel: uit de nota spreekt een sterk dirigistische houding tegenover allen die met inzet van al hun kunnen een waardevol geschiedenisonderwijs willen geven. Onze kanttekeningen zijn mede daarom waarschijnlijk wat negatiever, dan de nota als geheel verdient. Wie zich rekenschap geeft van de soms stormachtige veranderingen, die de laatste jaren te signaleren zijn, moet zich wel verweren tegen de eenzijdigheid en tegen de hang naar centralisme, die uit deze nota spreken.

1. Leeft er onder de geschiedenisdocenten wel zo'n gering verlangen naar ingrijpende modernisering van het leerplan (stelling 1) en heeft het huidige doelstellingen-denken geen invloed op de praktijk van het geschiedenisonderwijs (stelling 6)? De CMLGS-nota constateert "afwezigheid van echte moderniseringsdrang niet in, maar rond een moderniseringscommissie; een merkwaardig probleem" (blz. 20); daarom willen zij "de leraren in de haar 'toevertrouwde' schooltypen op de hoogte stellen van haar denkbeelden over het waarom van de wenselijkheid van modernisering" (blz.20).

Grondig kan het onderzoek niet geweest zijn om tot dit inzicht te komen; het omgekeerde is in feite waar! De drang tot modernisering buiten de commissie is aantoonbaar. De CMLGS-nota gaat voorbij aan de niet te meten moderniserende invloed, die honderden leraren in de afgelopen jaren via applicatiecursussen, cursussen voor her- en bijscholing (met de CMLGS opgezet), seminaria en didactiekconferenties, publicaties in het blad *Kleio*, enz, enz. gestimuleerd heeft. Is dit slechts "ongewenste wildgroei" (blz. 24)??

Zou de CMLGS-commissie omgekeerd geen belangrijke obstakels opgeworpen hebben door de belangwekkende ontwikkelingen in het buitenland bewust niet in zijn overwegingen op te nemen? Op zeer veel scholen wordt met lesmateriaal gewerkt; dat onderworpen is vanuit een nieuw doelstellendenken.

2. Zijn de kernvragen om tot modernisering van een leerplan te komen: een beter contact tussen de geschiedwetenschap en het geschiedenisonderwijs én de mogelijkheden om tot een vérgaande samenwerking met andere schoolvakken te komen (stelling 2,3 en 4)?

Of is de kernvraag eerder: Wat heeft het vak geschiedenis en staatsinrichting aan de leerlingen van het MAVO, HAVO en VWO te bieden?

In de nota is nagelaten de voornaamste problemen van het vak geschiedenis te inventariseren om daarna de relaties met andere vakken te bezien.

Vragen die in het geschiedenisonderwijs gesteld worden zijn andere dan die in de geschiedenis als wetenschap. Het zou niet juist zijn slechts aan de geschiedwetenschap te vragen, wat in de school gedaan moet worden; daar liggen andere accenten, maar bij 'het nieuwe doelstellingen denken' wordt gepoogd het schoolvak een grotere gelijkenis te laten krijgen met het vak geschiedenis; wetenschapleer en methodologie van het vak zijn voor de geschiedenisdocent, die zijn vak naar buiten moet uitdragen, van groot belang. Is het geschiedenisonderwijs al af van de gemakkelijke karikatuur van 'verhaaltjes vertellen', 'feitjes leren', 'geen nut hebben' enz.? De docent moet op de hoogte zijn van de fundamentele kenmerken van de geschiedwetenschap, haar re-

laties tot andere wetenschappen, bepaalde problemen en discussiepunten en van de moderne ontwikkelingen binnen deze wetenschap.

Helaas hebben te weinig specialisten in het wetenschappelijke corps de bereidheid en/of de mogelijkheid zich ook voor het geschiedenisonderwijs in te zetten.

De doelstellingen van het vak én vérgaande samenwerking kunnen gemakkelijk met elkaar botsen. Maar een leerplan zal ook uit moeten gaan van de leerling en zijn actualiteit, zijn belangstelling.

Het is juist te veronderstellen, dat een leerplan samenwerking met andere vakken mogelijk moet maken en dit niet alleen met 'maatschappij-vakken': het vak-geschiedenis kenmerkt zich door een brugfunctie (blz. 22, 23)

Er zal nog veel denkwerk en praktische experimenten nodig zijn!

Is echter de weg die de nota aangeeft om tot een leerplan te komen (blz. 42 e.v.) wel de enig mogelijke en de juiste, of is via een andere benadering een leerplan beter te realiseren? Op blz. 69 wordt dit even aangegeven. Daar wordt gesteld, dat "Het realiseren van een uitgesproken pedagogisch doel geen technische aangelegenheid kan zijn, geen kwestie van een bekwaam uitvoeren van een bepaalde techniek alleen". Toch beperkt de werkwijze van de commissie zich tot 'die bepaalde methodiek'. Kunnen leerlingen niet actief zijn zonder dat te voren vast staat, waartoe die activiteit zal leiden? Licht hier de link naar de opvoeding tot mondigheid?

3. Is samenhang in de lerarenopleiding een voorwaarde om tot leerplanvernieuwing te komen?

Wordt daarmee bedoeld een samenhang tussen vakwetenschappelijk, didactische en onderwijskundige vorming, dan zou het belang daarvan niet onderschat kunnen worden. Maar heerst dan ook daar niet de gevreesde "wildgroei"? Zelf de Nieuwe Lerarenopleidingen hebben niet de tijd zich te bezinnen op deze kernvragen. Een vaktheoretische en vakdidactische bijscholing van m.n. de didactiekdocenten zou hier een aanzet kunnen zijn.

Denkt men echter aan integratie van vakken (tweevakkensysteem), dan is dit slechts een verplaatsen van de problematiek naar de N.L.O.

De gedachte aan een "sluitend omschrijven van de taak van de leraar" is wel zeer gevaarlijk; wie zou dat dan wel moeten doen?

De nota heeft al het gevaar van een van boven opgelegd innovatiemodel. Het zou gewenst zijn, dat 'het veld' niet slechts mocht discussiëren over, maar ook actief betrokken werd bij de vormgeving en uitvoering van een werkprogramma!

4. Vormt de nota (hoofdstuk 4 en 5) een goede basis voor het verdere doelstellingen onderzoek; is het begrippenkader — ook nu nog — verwarrend (stelling 7 en 8)? Op het laatste moet helaas bevestigend geantwoord worden, en de nota heeft niet genoeg bijgedragen om hier verbetering in te brengen. Met alle respect voor het begrippenkader, aangebracht op blz. 29 enz. vragen we ons af of we hier veel verder mee komen. Wat is de winst t.a.v. ideeën als die van Dalhuizen die meer aansluiten bij Bloom? Bij alle bezwaren die men tegen de oude Benjamin hebben kan, heeft zijn taxonomie het voordeel zo langzamerhand (zij het in beperkte kring) een beetje gemeengoed te zijn geworden. Belangrijker lijkt ons de vraag welke specifieke (of minder specifieke) vak-vaardigheden uit Bloom's classificatie zijn te destilleren. In 'Geschiedenis op School' (Groningen, 1976) staan een aantal aanzetten, die helderder zijn, dan wat in deze nota te berde wordt gebracht.

Pogingen tot nadere definiëring, zo mogelijk toegepast op concrete leerstof, lijken ons zinvol.

De poging om in hoofdstuk 4 tot een synthese te komen, een kader te scheppen waar binnen gesproken kan worden over doelstellingen is door haar eenzijdige keuze niet geheel gelukt: het doelstellingen-, het eindexamen- en het brugklasrapport hebben reeds niet te meten invloed gehad; het onderbouwrapport blijkt bestudeerd te worden. Maar ook Rohlfes, Cotmam en Fines (zie 'Geschiedenis op School') zijn niet meer weg te denken.

Wordt ook het probleem van operationalisering (het in termen van leerlingengedrag plaatsen) niet te centraal gesteld (blz. 21)?

5. Voor de stellingen 9 t/m 15 ontbreekt de ruimte om er kritisch op in te gaan. Er kan verwezen worden naar het hoog te waarderen Onderbouwrapport, waar deze problematiek breder besproken wordt.

Enige moeite geeft ons het begrip 'attitude'. Men moet niet vergeten, dat een historicus als vormingsleider toch wel graag in zijn knollentuintje van de geschiedenis bezig zal willen blijven. Daarom wil hij bezig zijn met de hamvraag: vanuit welke criteria kies ik mijn leerstof?!

MEDEDELINGEN

LEESPORTEFEUILLES MET HISTORISCHE TIJDSCHRIFTEN

Bij de leesportefeuilles met historische tijdschriften, die onder auspiciën van de V.G.N. zijn organiseerd, komen met ingang van het nieuwe jaar vijf plaatsen open.

Deze portefeuilles bevatten: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Past and Present, History, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht en eventueel ook nog, als u deel zou nemen aan een iets uitgebreider portefeuille, het Journal of Modern History of Saeculum.

De lektuur van deze tijdschriften houdt u op de hoogte van de ontwikkelingen in uw vak in het buitenland en van de nieuw verschenen historische literatuur. Zij bevatten artikelen over speciale onderwerpen, boekbesprekingen en literatuuroverzichten. Bovendien biedt Geschichte in Wissenschaft und Unterricht ook veel informatie over de didaktiek der geschiedenis. De inhoud van dergelijke tijdschriften is dus uitermate belangrijk om uw vakkennis op peil te houden.

De portefeuilles tellen vijf groepen, ieder met maximaal tien deelnemers. Afgezien van de beide zomermaanden gaat er als regel eenmaal per maand een map met drie tijdschriften uit. De leestijd is maximaal drie weken per deelnemer. Ook de laatste lezer ontvangt de tijdschriften dus binnen het jaar.

De deelnemerskosten bedragen f. 42.50 voor de gewone en f. 45,— voor de iets uitgebreider portefeuilles per jaar. Dat is minder dan de abonnementskosten op het "Tijdschrift voor Geschiedenis". Voor dat bedrag ontvangt u vijf of zes buitenlandse historische tijdschriften. Eerlijkheidshalve moet ik er bij zeggen dat de kosten van doorzending naar de volgende lezer ook nog voor uw rekening zijn. Nu de posttarieven zo hoog zijn, moet u daarvoor f 4,— of f 5,— per map rekenen. Het zal u duidelijk zijn dat alle kosten, verbonden aan het abonnement op de portefeuilles, als verwervingskosten aftrekbaar zijn van het belastbare inkomen.

Als u mee wilt doen, of daarover denkt maar eerst nog nadere inlichtingen wenst, kunt u mij schrijven. Maar geef u alleen op als u weet dat u het op kunt brengen, de portefeuilles steeds op tijd door te sturen. Wie daarbij slordig is, veroorzaakt vertragingen en opstoppen en plaagt zijn medelezers en de organisator.

Voor nieuwe deelnemers kan het abonnement met het begin van het nieuwe jaar aanvangen.

Dr. J. Swart
Lindelaan 40
Assen
Tel. 05920 — 14591

VREDE IN AKTIE

Er bestaan in ons land enkele honderden actiegroepen die zich op de een of andere manier bezighouden met de verbetering van onze samenleving. Tot dusver bestond over deze wirwar geen algemeen overzicht waarin kort en duidelijk uiteengezet werd wie waarmee bezig was. Dat overzicht is er nu wel. Het heet VREDE IN AKTIE, telt 192 pagina's en is uitgegeven door Vredesopbouw te Utrecht. Het kan besteld worden door overschrijving van f. 5,— plus f 1,70 portokosten op giro 55 21 20 van Vredesopbouw.

De tekst bevat behalve een lijst van organisaties en hun activiteiten ook een antwoord op de vraag: 'Hoe raak ik op de hoogte van wat ik zelf kan doen aan problemen betreffende oorlog en vrede, milieu en ontwikkeling'. Dingen die men kan lezen, films, toneelgroepen, musea en radio/tv programma's.

Dit alles komt beknopt en helder aan de orde. Bovendien is het boekje verlicht met tekeningen, kaartjes en pittige citaten. Daardoor is VREDE IN AKTIE van waarde voor de beginnende die zich wil oriënteren alvorens in een groep of beweging te duiken, maar ook voor de doorgewinterde actiegroepman of -vrouw.

Mensen die een 'doorverwijsfunctie' hebben, zoals leraren, vormingswerkers, pastores, wereld- en rechtswinkels kunnen in de toekomst eigenlijk niet zonder dit boekje.

HET MEDISCH-HISTORISCH EN GEZONDHEIDSZORGHISTORISCH ONDERZOEK IN NEDERLAND.

Sinds een tiental jaren valt in ons land een sterk toenemende belangstelling te constateren voor de geschiedenis van de geneeskunde en de gezondheidszorg. Opvallend hierbij is, dat deze belangstelling zich niet uitsluitend onder medici en verpleegkundigen manifesteert.

Ook vakhistorici en vele andere personen, werkzaam op het terrein van de gezondheidszorg (zoals b.v. sociologen, economen, juristen, psychologen, ingenieurs en sociaal-paedagogen) beginnen zich steeds meer te interesseren voor de historische achtergronden van de gezondheidszorg.

Onder meer komt deze belangstelling tot uitdrukking in de activiteiten van diverse, al of niet interdisciplinair samengestelde, werkgroepen op het gebied van de gezondheidszorghistorie. Coördinatie van deze activiteiten vindt echter nog niet plaats.

Om deze reden hebben ondergetekenden onlangs een kleine duizend vragenformulieren verzonden aan werkers op het terrein van de gezondheidszorg, van wie wij weten of vermoeden, dat zij belangstelling hebben voor of zich bezighouden met geschiedenis van de geneeskunde en de gezondheidszorg.

Het doel van deze enquête is in de eerste plaats: *het verkrijgen van informatie* omtrent de belangstelling en de activiteiten op bovengenoemd gebied in ons land.

Met behulp van de resultaten van deze eerste terreinverkenning hopen wij er aan te kunnen medewerken dat:

- de geschiedwetenschap van geneeskunde en gezondheidszorg op ruimere schaal in ons land zal worden beoefend,
- het medisch-historisch en gezondheidszorghistorisch onderzoek ook in Nederland de status krijgt van een zelfstandige en erkende wetenschap,
- systematisch onderwijs op dit gebied wordt opgenomen in alle opleidingen in de gezondheidszorg,
- in Nederland een opleiding tot gekwalificeerd en erkend medisch- en gezondheidszorg-historicus wordt ingesteld.

Wij beseffen, dat wij met onze enquête lang niet iedere belangstellende bereiken. Daarom nodigen wij iedereen, die belangstelling heeft en/of activiteiten ontplooit op het gebied van de historie van gezondheidszorg en geneeskunde en die geen enquêteformulier ontving, uit, een exemplaar aan te vragen bij ons Instituut:

Studiegroep Historische achtergronden van de Gezondheidszorg
p/a Instituut voor Sociale Geneeskunde der Rijksuniversiteit te Utrecht
Bijlhouwerstraat 6
Utrecht - Tel. nr. 030 - 33 11 23 toest. 220.

Alle respondenten ontvangen te zijner tijd het verslag van de enquêteresultaten.

Namens de Studiegroep Historische achtergronden van de Gezondheidszorg,

Dr. J.V. Meininger.

OOST-EUROPAVERKENNINGEN

Het tijdschrift Oost-Europaverkenningen heeft als decembernummer een dubbelnummer over de Sowjet-Unie uitgebracht.

In een negental artikelen wordt ingegaan op enkele thema's die in de discussie over de Sowjet-Unie een belangrijke rol spelen.

Losse nummers van dit tweemaandelijks verschijnende blad zijn te bestellen door f 9,20 te storten op gironummer 3754808 ten name van Werkgroep Oost-Europa Projekten, Parkstraat 9 te Utrecht onder vermelding van nummer 34/35.

Work conference for history teachers, to be held March 10-11, 1978 at the "Leeuwenhorst" Congress Center.

Theme: Role of the U.S.A. vis-a-vis European Integration since World War II.

In september 1976 werd een zeer geslaagde conferentie gehouden n.a.v. het 200jarig bestaan van de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Zoals bekend werd deze conferentie georganiseerd door de ambassade der V.S. in den Haag en door de V.G.N. Beide organisatoren vonden dit experiment zo waardevol dat besloten werd uit te zien naar mogelijkheden dit soort meetings vaker te laten plaats vinden. Het jaar 1978 leek voor een volgende bijeenkomst buitengewoon geschikt. 30 jaar geleden kwam de Marshallhulp op gang, van Amerikaanse zijde mede bedoeld als een aanzet tot Europese integratie. 30 jaar nadien vinden de eerste verkiezingen plaats voor een Europees parlement. Tussen 1948 en 1978 maakte de idee van Europese integratie zowel in de V.S. als in Europa een bepaalde ontwikkeling door. Europa in 1978 is een ander Europa dan dat van 1948. Europeanen en Amerikanen speelden in dat proces een bepaalde rol. Een aantal aspecten van dat proces zullen ter conferentie aan de orde komen. Net zoals in september 1976 zullen er sprekers zijn uit de V.S. en uit Nederland. Anders dan tijdens die eerste conferentie zal de voertaal — geen belemmering voor Nederlanders hoor je allerwege buiten Nederland — Engels zijn. Het geheel krijgt het aanzien van een werkconferentie waarin van deelnemers ook het een en ander verwacht zal worden. Materiaal daartoe zal van tevoren worden toegestuurd.

Voorlopig Programma

Vrijdag 10 Maart

15.00-15.30	aankomst en ontvangst van deelnemers
15.45	opening
16.00-17.00	lezing I
17.00-18.00	lezing II
18.00-19.30	diner
19.30-20.30	lezing III
20.30-20.45	koffiepauze
20.45-21.45	lezing IV
21.45-22.30	plenaire discussie.

Zaterdag 11 Maart

8.00- 9.00	ontbijt
9.00-11.00	groepsdiscussie
11.00-11.15	koffiepauze
11.15-11.45	rapportage groepsbesprekingen
11.45-12.45	film
12.45-14.00	lunch
14.00-16.00	forum discussie
16.00	thee en sluiting.

De ervaring leerde dat er een zeer grote belangstelling voor deze conferentie is. Geeft u zich daarom, om teleurstelling te voorkomen, zo spoedig mogelijk op. U kunt dit doen door f 30,— over te maken op giro 527314 t.n.v. Penningmeester Commissie Postacademiale vorming van de V.G.N. Zuiderlaan 4, Hoogezaand.

BOEKBESPREKINGEN

L. Dasberg e.a., *Tocht naar de toekomst, onze geschiedenis in beeld*, Groningen 1977, prijs f 18,75, 80 p.

Twee historici en drie didactici hebben deze tocht naar de toekomst samengesteld in de vorm van een historische platenatlas. Het boek is chronologisch opgezet en bestrijkt 37 cultuurgebieden of -perioden: van de prehistorie tot nu. Op twee tegenover elkaar liggende pagina's vinden we steeds een moment uit de geschiedenis afgebeeld: met een tijdbalk — een aantal illustraties (214) en een stuk tekst. Niet elk cultuurgebied bevat een kaartje. Hoewel een verantwoording ontbreekt, mag ik ervan uitgaan dat dit boek geschreven is om een functie in het onderwijs te vervullen. Dit uitgangspunt zal bij de beoordeling van doorslaggevende betekenis zijn. De beoordeling heeft betrekking op:

1. de tijdbalken;
2. de kaartjes;
3. de beelden;
4. de tekst;
5. de technische uitvoering.

1. *De tijdbalken*

De functie van de tijdbalken lijkt mij het in beeld brengen van het begrip tijd. Afgezien van de vraag of op deze manier het tijdsbesef bij de leerlingen wordt wakker geschud, vast staat dat de gebeurtenissen te weinig in de tijd "gezet" worden. Nergens wordt duidelijk waarom de geschiedenis pas omstreeks 4000 vóór Christus begint. Evenmin wordt duidelijk waarom elke periode nu juist die duur heeft als op de tijdbalk staat aangegeven. Een verklarende tekst bij de tijdbalken was derhalve op zijn plaats geweest.

2. *De kaartjes*

Deze moeten het gebeuren in de ruimte plaatsen: een goed idee. Het is te verdedigen dat deze kaartjes eenvoudig zijn gehouden. Helaas hebben de samenstellers zich te zeer beperkt tot de voor hen meest noodzakelijke gegevens waardoor men zich af kan vragen of de verstrekte informatie wel relevant is. De ruimte krijgt onvoldoende gestalte en de kaartjes doen geen beroep op de fantasie van de lezer(tjes). Men had beter kunnen uitgaan van steeds dezelfde kaart en daarop het gebeuren kunnen inkleuren.

3. *De beelden*

Beelden dienen om woorden te vervangen. De titel van het boek luidt "Onze geschiedenis in beeld". Men verwacht dan voor zichzelf sprekende beelden, die bijdragen tot "beeldvorming" van de geschiedenis. Niet de woorden maar de beelden spreken dan. De werkelijkheid is echter anders. De beelden in het boek zijn zonder de tekst niet duidelijk en soms niet functioneel (bijv. no's 161, 199, 201, en pag. 77).

4. *De tekst*

Uit het voorgaande blijkt dat niet het beeld maar de tekst de basis van het boek vormt. Deze tekst is duidelijk, eenvoudig en afgestemd op de brugklasleerling van het Havo of het VWO. (Ik neem dan ook maar aan dat dit de doelgroep van de samenstellers is).

5. *De technische uitvoering*

Het boek is technisch uitstekend verzorgd:

- een overzichtelijke bladspiegel;
- duidelijke weergave van de kleuren;
- prettig leesbaar lettertype.

Algemeen oordeel

Indien de opzet van de samenstellers is geweest de integratie van beeld, kaart en woord te bereiken, dan moet ik die opzet als mislukt beschouwen. De verschillende delen, die elkaar hadden moeten ondersteunen en moeten aanvullen, brengen geen totaalbeeld. Onze geschiedenis wordt op die wijze niet in beeld gebracht. Een betere titel zou geweest zijn: een geïllustreerde geschiedenis. In het voorgaande was sprake van de visualisering van de geschiedenis. Daarnaast moet in deze bespreking ook aandacht besteed worden aan de benaderingswijze van de geschiedenis. Door de chronologische

opzet worden de samenstellers gedwongen tot een sterke vereenvoudiging van het geschiedenisbeeld. Slechts een paar voorbeelden ter illustratie:

- Mesopotamië is een vruchtbaar land — daarom veel oorlogen om het bezit ervan. Egypte is evenwel ook een vruchtbaar land, maar daar ontbreken in het verhaal de oorlogen. De vruchtbaarheid van Mesopotamië is dus niet de (enige) oorzaak geweest van de oorlogen;
- de Hunnen zijn alleen maar weer boemannen;
- de Middeleeuwen kennen alleen keizers, koningen, kerken en kastelen;
- de Gouden Eeuw doet alles weer naar goud blinken;
- de Tachtigjarige oorlog is slechts een politieke strijd;
- het Algemeen kiesrecht komt zo uit de lucht vallen.

Bovendien is het een Eurocentrisch gekleurd beeld, dat in zijn eenvoud de lezer (zeker de jeugdige lezer) op een dwaalspoor brengt.

Een tweede gevolg van de chronologische opzet is het feit dat dit boek niet uitstijgt boven een relaas. De feiten rijgen zich aaneen en elke probleemstelling ontbreekt.

Kortom, ik kan me een zinvollere tocht naar de toekomst voorstellen.

B. Molenkamp

Oorlogen in de twintigste eeuw. Elsevier, Amsterdam 1976. (Inleiding door S.L. Mayer; Eerste wereldoorlog, D. Shermer; Tweede wereldoorlog, R. Heiferman; Recente oorlogen, S.L. Mayer. Het boek verscheen onder de titel *Wars of the 20th Century*. London 1973 en werd vertaald door Th. Tromp en V. Goedkoop-James), prijs f 78,—, 512. blz.

In dit volumineuze en rijk geïllustreerde werk komen naast de eerste en tweede wereldoorlogen, die ruim 400 van de 512 blz. opeisen, nog aan de orde het Korea-conflict, de strijd in Vietnam en de oorlogen in het Midden Oosten (1948-1973). De behandeling is vooral gericht op de krijgskundige kant van de gebeurtenissen, maar politieke implicaties zijn toch niet buiten de beschouwingen gebleven. De auteur streven naar objectiviteit en fouten, om maar niet direkt van blunders te spreken, van alle strijdende partijen komen aan de orde. Het Vietnam-conflict is niet pro-Amerikaans belicht. Naast het signaleren van het corrupte door de V.S. gesteunde Zuidvietnamese bewind wordt er ook kritiek geleverd op Kennedy ("Vrijwel zodra hij in functie kwam begon Kennedy zijn zelfbeheersing te verliezen als het zaken in Indo-China betrof." — blz. 478) en op Johnson (Tonkinbaai-incident in 1964).

Inzake Vietnam wordt ook de vraag gesteld naar de zin van de zware bombardementsaanvallen op het Noorden. Evenals in de tweede wereldoorlog is het effect ervan betwistbaar gebleken. Wel moet erbij gezegd worden dat de discussie over de problematiek nog steeds voortduurt. Men leze dienaangaande: Melden E. Smit jr., 'The strategic bombing debate: The second world war and Vietnam', in: *Journal of Contemporary History*, 12 (1977) nr. 1, blz. 175-191.

Terecht merkt Mayer op hoezeer in de strijd om Vietnam de inzet van een goed geleide guerillaoorlog, gesteund door effectieve propaganda in het buitenland in het voordeel van Noord-Vietnam gewerkt heeft. Men zou daar nog aan kunnen toevoegen de waarde van een vrije nieuwsgaring in het algemeen, die ook in de V.S. zelf de kritiek op de gang van zaken deed toenemen. Het zelfde had trouwens ook al een rol gespeeld in het Korea-conflict.

De behandeling van de Midden Oosten crises is het sterkst op het militaire element gericht. In dit gedeelte komen ook een paar slordigheden in de vertaling voor (blz. 499 en 500). Merkwaardig is dat de auteur niet duidelijker gewezen heeft op het probleem dat de toepassing van de electronica in deze oorlogen heeft opgeleverd. In 1967 was Israël dankzij de beheersing daarvan in het voordeel, maar een vergaande vereenvoudig in de bediening van dit soort wapens bracht het in 1973 bij de Yom Kippoer-oorlog duidelijk in het nadeel dankzij de Samraketten die Egypte via de S.U. in gebruik had kunnen nemen. Hierdoor moest de strategie voor de toekomst worden herzien, niet alleen voor de luchtmacht, maar ook voor b.v. de cavalerie. De rol van de infanterie bij het opsporen van vijandelijke raketstellingen is toegenomen, vgl. "Israëls nieuwe tankstrategie", *NCR + Handelsblad*, 16-5-1977.

Men leze verder voor de strategische implicaties van de October-oorlog van 1973: W. Laqueur, *Confrontation*. Sphere book, London 1974.

Bij het lezen van het gedeelte over de eerste wereldoorlog valt telkens weer op het waanzinnig grote aantal dat aan beide zijden viel, louter en alleen omdat men (de legerleiding — de politici) vond dat er iets gedaan moest worden. Ook speelde in deze oorlog het "Endlösungsvraagstuk" al rol. Toen

moesten de Armeniërs in Turkije het ontgelden.

Bij de twee wereldoorlogen wordt, zij het in kort bestek, aandacht aan alle oorlogsgebieden gegeven. De overzichten geven in beknopte vorm weer wat er op dit moment krijgskundig gezien bekend is. A.J.P. Taylor's geroemde boek *De tweede wereldoorlog. Een nieuwe visie op de historische feiten*, biedt toch niet zo heel veel meer nieuws, al formuleert hij een en ander wat pregnanter dan b.v. Heiferman dat doet.

Zoals gezegd is het boek rijk geïllustreerd, ook met kleurenfoto's. Voor de tweede wereldoorlog zijn er nogal wat Duitse foto's ontleend aan het propagandablad *Signal*. (Zie *De Tweede wereldoorlog in kleur. Gefotografeerd voor de Duitse propagandamachine*, door T. Hartman en P. Hunt (Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1975)). De propagandistische opzet van deze foto's wordt in *Oorl. v.d. twintigste eeuw* niet duidelijk gemaakt. Veel foto's zijn in scène gezet en de onderschriften zijn dubieus. Merkwaardig is het dan ook om bij een in beide genoemde boeken afgebeelde identieke foto een verschillend onderschrift te zien. Nog een kleinigheid, de op blz. 481 afgebeelde bommenwerpers zijn geen type B 25 maar B.52.

Naast illustraties is het boek ruim voorzien van kaartjes, situatie schetsen en tekeningen van oorlogsmateriaal. Een register op personen en zaken sluit het boek af.

Erg veel vertrouwen in de toekomst hebben de auteurs niet: "Zolang oorlogen zullen blijven voorkomen — dat zal zo blijven zolang menselijke trots en menselijk conflicten van welk soort dan ook bestaan — is het te hopen dat ze beperkt zullen blijven, zoals de oorlogen in Korea, Vietnam en het Midden-Oosten. De moderne supermachten, de Sovjet Unie en de Verenigde Staten, zullen waarschijnlijk niet ten strijde trekken zolang er geloofwaardige verdedigingen blijven bestaan aan beide zijden van het zogenaamde "ijzeren gordijn"."

Er wacht het vredesonderwijs nog een omvangrijke taak.

P. van Hees.

Freda Troup, *Verboden Vruchten. Onderwijs onder Apartheid*, gezamenlijke uitgave van BOA en NOVIB, Leiden/Den Haag 1977, 107 pp., f 3.—.

Een jaar na de scholierenopstand in Soweto, komen BOA/NOVIB met een zeer welkome vertaling van Freda Troups "Forbidden Pastures" (1976). Lezing van dit boekje zal de frustaties maar ook de toenemende bereidheid tot verzet van juist de studerende Zuid-Afrikanen begrijpelijk maken. Het overzicht dat hier gegeven wordt, van enerzijds de historische achtergronden, anderzijds de actuele onderwijssituatie, laat weinig aan duidelijkheid te wensen over. Juist door een zekere distantie tot haar onderwerp te behouden en positieve ontwikkelingen niet onvermeld te laten, velt de schrijfster een hard oordeel over onderwijs onder apartheid. De ervaringen met het zgn. "Bantoe"-onderwijs (sinds de overheid in 1953 alle controle over de scholen aan zich trok) komen des te teleurstellender over, als men ze ziet tegen de achtergrond van de lange periode, dat privé-scholen (missie en zending) nog relatief vrij en "kleurenblind" onderwijs verzorgden.

De vaak gehoorde bewering, dat men Vorster de tijd moet gunnen, wordt hier eens te meer ontkracht. Hoe meer de tijd verstrijkt, hoe dieper de vernederingen en hoe feller het verzet, dat nodig zal zijn om ook in Zuid-Afrika gelijke kansen in het onderwijs te realiseren. Het is dan ook jammer, dat de schrijfster in een Inleiding suggereert, dat het eventueel mogelijk is de historisch gerichte hoofdstukken 1 en 2 over te slaan, als men zich meer met de aktualiteit wil bezig houden. M.i. beneemt men zich zodoende een juist zicht op die aktualiteit. Een storende fout staat op pag. 63, waar het aantal kleuringleerkrachten op 200.000 wordt gesteld i.p.v. ± 20.000 (23.569 in 1975).

Voor het overige beveel ik lezing van dit treurige en indringende boekje graag aan allen aan, die geïnteresseerd zijn in Apartheid en/of onderwijsontwikkelingen, waardoor kansarmen bewust kansarm gehouden worden. Overigens verschijnt binnenkort een tweede druk van dit boekje.

Jan Schipper, Utrecht.

("Verboden Vruchten" is te bestellen bij BOA, Pasteurstraat 26, Leiden, tel. 071-142 124)

Met dit boekje wil het Nederlands Instituut Voor Vredesvraagstukken een bijdrage leveren aan de voorlichting en meningsvorming over vredesvraagstukken in de hoogste klassen van het V.W.O.

Deze bijdrage van N.I.V.V.-zijde, gericht op deze groep leerlingen, draagt een bescheiden karakter. Het boekje is niet bedoeld om als leerstof in de klas te worden behandeld, maar om als uitgangspunt te dienen voor die leerlingen die iets meer willen lezen over vraagstukken van oorlog en vrede of over die onderwerpen een werkstuk willen maken. De leerlingen moeten er dus geheel zelfstandig mee aan de slag kunnen. Naast de V.W.O. leerlingen heeft de auteur ook getracht andere groepen (b.v. leerlingen aan pedagogische en sociale academies alsmede aan lerarenopleidingen) te bereiken. De voor ons relevante vraag is uiteraard of dit boekje zich leent voor zelfstudie door leerlingen van het V.W.O., voor wie het mede geschreven is. De problematiek zelf — het verschijnsel oorlog — mag voor leerlingen van het onderhavige niveau geen problemen opleveren. Ook de andere invalshoek van benadering — de polemologie — mag geen belemmering zijn, of het moet zijn dat het toch wel vreemde begrippenkader een drempel zou kunnen betekenen. De auteur heeft dit aanvoeld en hij gaat uitgebreid in op de polemologische benadering van het verschijnsel oorlog. Het polemologisch onderzoek is vooral gegroepeerd in drie denkrichtingen, die elk van een specifieke visie op het oorlogsverschijnsel getuigen:

1. de causaal-empirische denkrichting; het oorlogsproces is een sociaal proces, dat wordt veroorzaakt door andere processen.
2. de rationalistische denkrichting; de oorlog moet zo afschrikwekkend zijn dat niemand eraan begint. In het wetenschappelijk onderzoek naar oorlog is deze denkrichting terug te vinden in de door civiele en militaire strategen opgestelde afschrikkingstheorieën.
3. de eschatologische visie. Deze denkrichting geeft geen gevorderde analyses van het oorlogsverschijnsel, maar stuurt meer aan op een politieke oproep aan de onderzoekers om hun uitgangspunten te wijzigen. De slogan "the war to end all wars" past geheel in deze heilsverwachting.

De causaal-empirische denkrichting staat centraal in het boekje. De auteur schetst werkwijze en methode van dit kwantitatief polemologisch onderzoek. In een uitgebreide bijlage (p. 70 t/m 97) ligt de neerslag van een onderzoek naar 50 interstatelijke oorlogen tussen 1815 en 1965. Het resultaat van dit onderzoek geeft o.a. de — voor mij althans verhelderende — mededeling dat er geen opgaande trend in de oorlogvoering is. Houdt men rekening met het steeds toenemende aantal staten dan gaat deze conclusie voor de periode 1815-1965 op zowel voor de duur van de oorlog als voor het aantal gesneuvelden. Het kwantitatief onderzoek naar oorlog helpt vele vooroordelen opruimen. Tal van populaire opvattingen over oorlog als verwachtbaar gevolg ("Bevolkingsgroei leidt altijd of meestal tot oorlog, evenals economische ongelijkheid") zijn door de resultaten van de kwantitatieve polemologie op de tocht komen te staan.

Het kwantitatief onderzoek kent ook een aantal bezwaren. De auteur vermeldt er vier, waarvan vooral het eerste bezwaar vele docenten geschiedenis en staatsinrichting zal aanspreken. Dit bezwaar luidt als volgt: iedere oorlog is anders dan de andere en daarom is het zinloos te zoeken naar algemene oorzaken van oorlog. Iedere gebeurtenis is immers uniek, zo zeggen vele beoefenaren van de geschiedwetenschap, en terecht. Deze uniciteit kan echter heel goed gehandhaafd blijven door uit het scala van algemene oorzaken, die oorzaken te halen die van toepassing zijn op die ene oorlog. De polemologie met andere woorden biedt ons een aantal algemene oorzaken waaruit de historicus op grond van andere criteria zijn keuze kan doen. Hier ligt ook de betekenis van het boekje voor de docent geschiedenis en staatsinrichting. Maar ook voor de leerling? Ik ben bang dat de leerling — ook de 5 en 6 VWO'er — in dit boekje verdwaalt en dat is jammer. Zo vraag ik me af waarom de verwijzingen in de tekst naar *buitenlandse* literatuur nodig zijn. De gemiddelde V.W.O.-leerling zal moeite genoeg hebben om het — in het Nederlands — gestelde betoog van dit boekje te volgen. Het geheel zou ongetwijfeld aan helderheid gewonnen hebben indien:

1. de noten niet vermeld waren;
2. aan het eind van elk hoofdstuk een korte samenvatting van het behandelde was gegeven;
3. elk hoofdstuk een aantal concrete opdrachten had bevat.

Zoals het boekje er nu ligt lijkt het mij ongeschikt voor zelfstudie door de leerlingen, hetgeen niet inhoudt dat het dan ook ongeschikt zou zijn voor het onderwijs. Met behulp van de docent kan de uiteindelijke doelstelling van de auteur zeker bereikt worden: de leerling meer greep te doen krijgen op het probleem oorlog. Juist in een tijd van massavernietigingswapens zo noodzakelijk. Tegen de achtergrond van deze doelstelling is het wellicht de moeite waard de *informatie* van het boekje — aangepast — ook te gebruiken in de bovenbouw van het HAVO. De in het boekje opgenomen illustraties zijn functioneel en dagen hier en daar uit tot discussie. Een lijst van boeken voor verdere studie beëindigt het boekje. Het boekje kunt u bestellen bij de staatsuitgeverij te Den Haag.

Laat-antieke en vroeg-christelijke miniatures. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1977. Prijs f

Uitgeverij Het Spectrum heeft het gelukkige idee gehad een reeks te gaan uitgeven met miniatures uit allerlei tijdvakken van de geschiedenis. Naast de twee hier besproken werken zullen nog boeken verschijnen over Perzische en Karolingische miniatures, Spaanse miniatures uit de Middeleeuwen en Italiaanse uit de Renaissance.

Vergelijkbaar met de uitvoering van de losse letters door Gutenberg was aan het eind van de 1e eeuw na Christus de invoering van de codex. In tegenstelling tot de papyrusrol bood deze het voordeel dat de bladen niet werden opgerold maar plat lagen waardoor o.a. de verfstof in dikkere lagen kon worden opgebracht.

Pas in de 4e eeuw werd de concurrentiestrijd tussen rol en codex definitief beslist in het voordeel van de laatste. Het is kenmerkend voor de laat antieke boekverluchting dat teksten met praktische waarde (kalenders, wetenschappelijke werken) artistiek op even hoog niveau werden geïllustreerd als literaire teksten.

Wat de laatste categorie betreft, genoot in de Oudheid het epos de grootste populariteit, en dan met name de Ilias en Odyssee van Homerus. De tweede plaats onder de verluchte literaire teksten wordt ingenomen door het drama, waarvan helaas uit de late Oudheid geen exemplaar is overgeleverd.

De vroeg-christelijke boekverluchting heeft voortgebouwd op het klassieke erfdeel en heeft ook gepoogd het te absorberen.

Uiteraard werd de centrale positie van Homerus vervangen door die van de Bijbel. Een bijzondere positie nam het evangelarium in.

Waarschijnlijk niet lang nadat het christendom zich een gevestigde positie had verworven, werden er evangelieboeken vervaardigd, die niet bestemd waren voor de boekenkast maar bestemd om, gelegen op het altaar, te fungeren als middelpunt van de eredienst.

Conclusie: een prachtig uitgegeven boek dat een waar kijkgenot geeft.

F.R. Kat

Griekse mythologie, tekst: Richard Patrick, Amsterdam Boek, 1977, 72 blz., f 9,95.

Het briefje dat het recensie-eksemplaar begeleidt, spreekt van een nieuwe manier waarop de Griekse mythologie in het boek wordt benaderd. Dat nieuwe moet vooral gezocht worden in het kijkplezier dat de in "full colour" uitgevoerde afbeeldingen, 109 in getal, te bieden hebben. Want de summiere inleidende tekst van Barbara Leonie Picard heeft niets verrassends; hij is van een soms merkwaardige rechtlijnigheid, die niet geheel te verontschuldigen is met het beperkte kader. Waarom was "een fanatiek, opgedrongen en agressief godsdienstig lichaam als dat van de heilige, christelijke dienst" voor de Grieken ondenkbaar? Omdat hun motto was: niets te veel! (blz. 6). Een zeker simplificerend rationalisme is trouwens kenmerkend voor de verklaringen die voor allerlei fenomenen worden gegeven. Zo zou het eerste begrip van koningschap zijn ontstaan uit de jaarlijkse keuze van de gemaal voor de Grote Moeder (blz. 10). En de mythen van de conflicten tussen Hera en Zeus zijn allegorieën van de concurrentieslag tussen oude en nieuwe diensten (blz. 12).

De aspirant-koper mag van de 72 bladzijden die voor het grootste deel in beslag worden genomen door kleurenfoto's, natuurlijk niet verwachten dat zij een mythologie-boek vormen van de uitgebreidheid van de bekende werken van Gustav Schwab, Sophie Ramondt of Suys-Reitsma; de verhalen worden wat hijgerig bij de platen aangeduid. Wat inkonsekvent van de tekstjes van Richard Patrick is dat soms wel en soms weer niet informatie wordt gegeven over de aard van de afbeelding.

Het gaat dus meer om een prentenboek voor volwassenen; visueel genot wordt zeker geboden. Naast de overbekende voorstellingen heeft men ook geput uit de uitbeeldingen van goden- en heldenverhalen in terracotta's en bronsjes. In die keuze is het boek zeker vernieuwend.

Voor wat betreft de mogelijke functie van zo'n plaatwerk in het onderwijs, lijkt mij dat de leraar die zijn onderricht wil illustreren er een goede kollektie aansprekende afbeeldingen aan heeft: veel full-colour mythologie voor naar verhouding niet te veel geld.

Anton J.L. van Hooff

De pyramide der tirannie. Anarchisten in Nederland. Samengesteld door Hans Ramaer. Wetenschappelijke Uitgeverij, Amsterdam 1977 I.S.B.N. 9062879284. Prijs f

De titel van dit boek over anarchisme in Nederland is ontleend aan een uitdrukking van Domela Nieuwenhuis en is in tekening al afgebeeld op het bekende boek van George Woodcock: "Anarchism".

De schragers van de pyramide zijn de arbeiders, die onderdrukt worden door een in weelde zwelgende bourgeoisie en door een machtsmiddel van die bourgeoisie n.l. het leger. Voor de gek worden ze gehouden door de kerk en geregeerd worden ze door vorst en ministers. Dit onderdrukkingssysteem dient om op top van de pyramide te handhaven n.l. het kapitalisme, gesymboliseerd in de volle geldbuidel.

De gedachte achter deze symbolische voorstelling is dat als de arbeiders zich hun onderdrukking bewust worden en een eenheid vormen, de hele pyramide ineens zal storten en een rijk van vrijheid en gelijkheid gevestigd zal worden. Het door Hans Ramaer samengestelde boek gaat over anarchisme in Nederland van 1895-1966 en bestaat uit twee delen.

Het eerste deel geeft een goed geordend overzicht van het ontstaan van het anarchisme in Nederland en de binnen die beweging levende ideeën als b.v. de algemene werkstaking — volgens Cornelissen in 1902, binnen twee dagen leidend tot de val van het kapitalisme —, de relatie met het syndicalisme, de aan te nemen houding ten opzichte van de dictatuur van het proletariaat, vooral urgent naar aanleiding van de gebeurtenissen in de Sowjet-Unie na 1917 en het anti-militairisme.

Interessant is dat Ramaer, zelf anarchist en schrijvend in "de As", de gunstige voedingsbodem voor het ontstaan van het anarchisme in ons land verklaart uit een tweetal factoren te weten "de traditionele afkeer van centraal absolutistisch gezag" en "de aanwezigheid van een vrijzinnige traditie bij luthersen, doopsgezinden en remonstranten" (blz. 15). Dit, gevoegd bij het ontstaan van de moderne theologie, verklaart het optreden van enige toonaangevende dominees in de libertaire beweging zoals Domela Nieuwenhuis, de Ligt en Schermerhorn. Het geeft ook volgens Ramaer aan het anarchisme in ons land: "zijn overwegend moraliserend karakter".

Dat Ramaer de sociaal-democratie geen goed hart toedraagt is zijn goed recht maar het ontstaan van de S.D.A.P. als volgt te verklaren is op zijn minst eenzijdig: "In 1893 besloot de S.D.B. niet aan verkiezingen deel te nemen. Het resultaat daarvan was dat de voorstanders van het parlementarisme de Sociaal Democratische Arbeiderspartij stichtten en voortaan hun eigen weg gingen" (blz. 16)

In het in 1919 uitgegeven "Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der S.D.A.P. in Nederland" wordt duidelijk omschreven op blz. 22 wie democratisch-socialisten zijn en wat zij willen n.l. "diegenen die zowel op politiek als op economisch gebied het gemeenschappelijk bezit der produktiemiddelen nastreven en die dus het kiesrecht willen veroveren *en gebruiken als wapen in den klassenstrijd*" (curs. F.R.K.)

Het kernpunt is toch dat een groepering binnen de S.D.B. de befaamde motie Hoogezand-Sappemeer zag als een beknotting van haar mogelijkheden tot actie tegen het kapitalistische systeem.

Niet alleen de Russische Revolutie in de fase 1917-1921 stelde de anarchisten voor problemen, misschien in nog sterkere mate gold dat voor de Spaanse Burgeroorlog o.a. vanwege de belangrijke rol daarin van F.A.I. en C.N.T.

De in 1904 opgerichte I.A.M.V. (Internationale Anti Militairistische Vereniging) die kapitalisme en kolonialisme bestreed en dienstweigering en algemen werkstaking propageerde, stelde zich eind 1936 op een geweldloos standpunt: ook in burgeroorlogen werd elk gebruik van georganiseerd geweld verworpen. Dit leidde tot een definitieve breuk met de syndicalisten.

Ramaer beëindigt zijn anthologie over het anarchisme met Provo. Hij beschouwt Provo als "een synthese van uiteenlopende anarchistische stromingen uit het verleden" (blz. 65) Het nieuwe van Provo schuilt in de manier van ageren enerzijds leidend tot het demasqué van de autoriteiten en het opbouwend alternatieve (witte plannen) anderzijds.

Het tweede deel van het boek geeft een groot aantal politieke teksten te zien waarin door verschillende schrijvers, in tijd variërend van Bymholt 1895 tot en met Roel van Duyn en Wim de Lobel (1966) een beeld wordt gegeven van de levendigheid van de discussies binnen de libertaire beweging. Aangezien de ideeën van de belangrijkste auteurs al zijn weergegeven in het eerste deel van het boek biedt dit gedeelte van het boek niet veel nieuws.

Voor een leerlingenbibliotheek is het een nuttig boek omdat er vraag is naar literatuur over het anarchisme en deze stroming in de schoolboeken vrij stiefmoederlijk bedeed wordt.

Het is echter wel de vraag of ze de zwarte draad in het roerige libertaire wereldje met zijn vele afsplitsingen kunnen volgen.

Een groot voordeel van het boek is echter de uitgebreide literatuurlijst, die up to date is.

F.R. Kat.

DIDAKTIEKKOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075-161062, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de LANGE, *2e penningmeester*, Rijnsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-25 16.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.)
DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond.
H. van der VEEN, Veendam.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31.	<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergracht 35 I	<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat 1, Goor.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, Den Bosch.	<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	<i>Rotterdam:</i>	Van der Helmstraa. 27.
<i>Eindhoven:</i>	Barriereweg 196, Eindhoven.	<i>Utrecht:</i>	Marnixlaan 75, Amersfoort.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Venlo:</i>	Leunseweg 2, Venray.
<i>Groningen:</i>	Verlengde Frederikstr. 9 A	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
<i>Den Haag:</i>	L. v. Galenstraat 68.	<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
Chr.B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTEVEEN (CLBO), Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-40879.
N. HOOIVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.) tel. 04132-64117.
DRS. C.G. VAN DER KOOY, *secretaris*, Winschoterweg 10, Roodehaan Gr., tel. 05904-556.
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, Holten Ov., tel. 05483-3098.
DRS. N. BAKKER, *lid*, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
P.W. BROUWER, *lid*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226432.
J. ENGBERS, *lid*, Roest 2, Olland N.Br., tel. 04138-3138.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379.
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N.Br.) tel. 01620-26665.

Speurtocht door de eeuwen

Dit nieuwe Speurtocht-deel geeft een compact overzicht van de tijd van 1815 tot nu, van de hand van de bekende historicus en publicist prof. von der Dunk.

De uitgave is in twee kleuren uitgevoerd (zwart en groen), waardoor de visuele informatie duidelijker uitkomt.

Uit de inhoud blijken de gezichtspunten waaronder de stof is gekozen:

Inhoud

1 De Romantiek	7 Eerste Wereldoorlog en Revolutie (1914-1919)
2 Restauratie en Revolutie. Terugkeer of vooruitgang (1815-1850)	8 Interbellum en Totalitarisme
3 Op weg naar een industriële samenleving	9 De Tweede Wereldoorlog (1939-1945)
4 Van Wener systeem naar nationale Staten-wereld (1850-1914)	10 De Koude Oorlog
5 Het moderne imperialisme	11 De dekolonisatie
6 Hoogtij van de burgerij	12 Nederland 1815-heden
	Register

Speurtocht door de eeuwen

Deel 3, De tijd na 1815

4e druk, gebonden

ISBN 90 01 76212 3

f 26,00

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever.

Docenten die invoering overwegen kunnen een beoordelingsexemplaar aanvragen.

Wolters-Noordhoff